

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:1. 2007

KORTARE RECENSIONER

Christer Nilsson, *Sjuka statsmän – och vad de ställt till med*, Stockholm: Carlsson bokförlag, 2005. 202 s.

I *Sjuka statsmän – och vad de ställt till med* vill Christer Nilsson enligt egen utsägo "ta steget från demonisering till historisering" av statsmän som Hitler, Stalin och Mao. Han menar att de från början inte alls var galna utan påfallande normala och att "vi" därför skall utkräva det fulla ansvaret för deras brottsliga handlande. Ett andra syfte med boken uppges vara att lyfta fram läkarnas roll och deras agerande som vår tids själavårdare. Båda ingångarna är synnerligen tänkvärda och varslar om intressant läsning för allmänheten. Tyvärr visar det sig snart att *Sjuka statsmän* är populärvetenskaplig historieskrivning när den är som allra sämst.

På knappa 200 sidor får elva porträtt av tio statsmän och en kvinna trängas om utrymmet med en rad lustiga teckningar. Av den anledningen blir det heller inte några ingående studier som bestås drottning Kristina, Napoleon, Woodrow Wilson, Ferdinand Marcos och andra. De grunda porträtteringarna karakteriseras i stället av ett hafsigt hopföst historiskt skvaller där den utlovade kritiska historiseringen, med fokus på sjukdomar och läkarvetenskap, ofta lyser med sin frånvaro. Hitler och Stalin förklaras exempelvis lättvindligt som mer eller mindre rubbade redan från barnsben, vilket motsäger bokens hela syfte. I Stalins fall når detta löjväckande nivåer då författaren inom loppet av ett par rader hinner med att stoppa in färgstarka adjektiv som "ohyggligaste", "djävulsk" och "satanistiska" för att beskriva den sovjetiske diktatorn och hans handlingar. Detta är väl just den typ av demonisering som författaren menar att andra skribenter gjort sig skyldiga till och som han själv säger sig ha velat undvika.

När det därtill gäller sjukdomsbild och läkarnas roller framträder även ett tydligt mönster i bokens personskildringar. Alla dessa statsöverhuvuden har givetvis plågats av en rad olika sjukdomar, både fysiska och psykiska, konstigt vore det annars med tanke på bokens tema. Det intressanta är dock att sjukdomarna som drabbade alla historiskt onda, som Hitler, Mao och shahen av Iran, också påverkat deras omdöme. Återigen får alltså sjukdomarna utgöra historisk förklaring till deras handlingar. När det kommer till de sjukdomar som goda statsmän drabbats av, till exempel Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt och John F. Kennedy, är situationen den omvända. Enligt författaren fick sjukdomarna här inte någon som helst negativ inverkan på deras styre. I Roosevelts fall hävdar författaren till och med att polioförlamningen hade en "positiv inverkan" på Roosevelts personlighet och att den gav honom en "förkrossande självsäkerhet". Sjukdomstemat förefaller med andra ord inte ha någon annan funktion än som polityr åt det övriga skvallret. Den här omständigheten blir påtaglig i porträtten

av Mao, vars sjukdom var ett promiskuöst sexliv, och Ferdinand Marcos, som blev allvarligt sjuk först mot slutet av sin långa tid vid makten.

Liksom alla populärvetenskapliga framställningar bygger *Sjuka statsmän* på tidigare arbeten och inte på egen forskning. Det populärvetenskapliga i sig är inte liktydigt med undermålig historieskrivning, utan kan i många fall leda fram till läsvärda historiska synteser, något som professionella historiker kanske borde ägna lite mer tid åt. I Christer Nilssons fall avslöjar ovanstående inkonsekvenser och brister dock en okritisk hållning gentemot de tidigare arbeten han använt och han övertar ograverat dessa författares syn på de porträtterade historiska personerna. Detta blir pinsamt tydligt i kapitlet om Ferdinand Marcos och shahen av Iran, två diktatorer som hölls under armarna av USA. Marcos framfart skildras som om USA var ovetande om vad han höll på med, medan i shahens fall utpekas USA som medskyldigt. De skilda tolkningarna beror helt på de konsulterade författarnas inställning till USA:s inblandning. Kapitlet om drottning Kristina furneras dessutom med en helt ovidkommande pseudodiskussion om källkritik där författaren ägnar flera sidor åt att diskutera de så kallade dekretalerna, de auktoritativa och, som det senare visat sig, förfalskade påvebrev som författades under 400–900-talen. Vad dessa dekretaler har för samband med drottning Kristina ter sig först som ett litet mysterium, men sedan slår det mig att det måste vara ett klumpigt försök att ge *Sjuka statsmän* en inramning av korrekt historisk metod och därmed legitimitet. Ett avslutande tips till författaren kan därför vara att friska upp kunskaperna om de källkritiska kriterierna *tendens* och *närhet* inför arbetet med nästa bok.

Tommy Gustafsson

Niels Kayser Nielsen, *Steder i Europa – omstridte byer, grenser og regioner*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2005. 305 s.

Det är en stor tugga Niels Kayser Nielsen, lektor i historia vid Århus universitet, biter av i den vitt omspännande boken *Steder i Europa – omstridte byer, grenser og regioner*. Här avhandlas europeisk nationalism och identitet, främst deras rumsliga aspekter, illustrerade genom så skilda uttryck som nationsgränsförflyttningar och norskt friluftsliv. Grundtanken i *Steder i Europa* är att begreppet "plats" (*sted*) inte har en fast betydelse utan hela tiden genomgår betydelseförändringar orsakade av påverkan från bland annat det rådande politiska klimatet. Boken är indelad i 14 kapitel där fyra behandlar omstridda europeiska städer (litauiska Vilnius, polska Przemysl, transsylvanska Cluj samt finska Viborg); två behandlar gränsområdesproblematiken med resonemang om mjuka respektive hårda nationsgränser (där gränsen Danmark–Tyskland representerar den förra och

gränsen Finland-Sovjetunionen den senare); fyra kapitel tar upp nationalismen i Norden och ett tar upp EU:s försök att genom lokala matkulturer skapa en allmäneuropeisk identitet. Detta är en mycket intressant bok, som håller sina löften samtidigt som den bryter dem. Boken håller vad den lovar i så måtto att den inte avviker från grundtanken och därmed serverar ett brett utbud av exempel på hur nationalism och identitet manifesterar sig. Den misslyckas dock med att leva upp till sina löften i och med att kapitlen sinsemellan knappt har med varandra att göra – detta till den grad att det är svårt att koppla bokens andra hälft till dess titel.

Samtliga kapitel utom ett är sammanställningar av olika sekundärkällor och på det stora hela genomför Nielsen skarpa syntetiserande analyser av materialet. Det som haltar är dock frånvaron av en genomarbetad notapparat samt bristande problematisering av nyckelbegrepp. Problemet med notapparaten blir tydligt i bokens enda empiriska undersökning, om evakueringen av Äventyrets land på Västjylland, där hänvisningarna till källmaterialet är rudimentärt utformade på ett sätt som gör att framställningen får svårt att övertyga. Till detta kan också läggas problemet som uppstår när konstaterandet om det behövliga i en omvärdering av Röda Arméns överfall på finsk civilbefolkning under fortsättningskriget, inleds med: "Ved en første læsning af dokumentationerne af de sovjetiske overfald på civilbefolkningen" (s. 153), utan att detta sedan beläggs med källhänvisning och fotnot. Vad gäller frånvarande problematisering av nyckelbegrepp saknar jag en diskussion om begreppen Europa och EU, som av Nielsen behandlas som utbytbara. Han har emellertid gjort det lätt för sig i och med att samtliga platser (med undantag för finska Viborg) som behandlas här ligger både i Europa och i EU. Frågorna som detta väcker hos mig är om Niensens resultat är applicerbara på de delar av Europa som står utanför EU samt om Nielsen över huvud taget hade kunnat driva sitt resonemang om inte EU:s utvidgning varit ett aktuellt ämne. Och även om han på detta sätt kan smita ut bakvägen i fråga om Europa, smäller dörren igen i ansiktet på honom när han lägger om perspektivet till ett nordiskt och inte alls vidrör det faktum att han helt förbigår Island med tystnad.

Steder i Europa är en brokig sammanställning av studier och även om den inte alltid lever upp till de krav som man kan tycka skall ställas på ett historievetenskapligt arbete, bjuder den på tankeväckande läsning. Om inte annat så har den fått mig att undra varför jag som nordbo egentligen trivs så bra i svampskogen.

Erika Harlitz

Philip J. Anderson, Dag Blanck & Byron J. Nordstrom (red.), *Scandinavians in old and new lands: essays in honor of H. Arnold Barton*, Chicago: The Swedish-American Historical Society, 2004. 302 s.

Festskrifter är ofta en svårrecenserad genre. När en rad forskare med olika anknytning till festföremålet skall lämna sina bidrag blir innehållet gärna spretigt. Ibland tar författarna också mest fasta på vad de själva sysslar med för tillfället. Ofta finns dock något slags sammanhållande tema, som valts utifrån de intressen den apostroferade forskaren har eller haft och som sätter vissa ramar kring innehållet. Så är också fallet här. H. Arnold Barton har under en lång och framgångsrik forskargärning framför allt intresserat sig för dels svensk historia, särskilt 1700-talets och det tidiga 1800-talets, dels svenskamerikanernas liv och kultur. Boken är också indelad i två delar, en första som behandlar skandinavisk, merendels svensk, historia och en andra som tar upp olika aspekter av skandinavisk, återigen huvudsakligen svenskars, liv i USA.

Som Dag Blanck påpekar i bokens inledning har få icke-skandinaver sysslat med skandinavisk historia. Till stor del har det förmodligen praktiska orsaker: den som är infödd har språkkunskaper och insikter i hur samhälle och kultur fungerar som utlänningen endast med svårighet kan skaffa sig. Dessutom är den identitetsbildande funktionen mycket väsentlig som en drivkraft bakom historieforskningen, och det blir då lättare att studera den egna nationens eller det egna samhällets historia än att studera andras. Men den som ser på ett samhälle så att säga utifrån kan å andra sidan göra iakttagelser som går den väl socialiserade individen, som tar många förhållanden för naturgivna och självklara, förbi. Nordiska utvandrare till USA är ett studieobjekt som med fördel bör kunna ses från båda hållen, både med hänsyn till det arv de förde med sig hemifrån i form av erfarenheter, föreställningsvärldar och värderingar, och de villkor de mötte i sitt nya hemland och de anpassningar de gjorde i detta möte. Man måste inte vara svensk eller skandinav själv för att kunna göra en värdefull insats på ett sådant forskningsfält. Av bokens 15 medverkande skribenter är majoriteten verksamma i USA, även om de flesta torde vara skandinaver eller ha skandinaviskt påbrå.

Bland de medverkande må nämnas redaktörerna, varav Dag Blanck skrivit en kort men förtjänstfull introduktion, Philip J. Anderson skrivit om den svenske pietisten Carl-Johan Nyvalls erfarenheter av Ellis Island och Byron J. Nordstrom skrivit om LO:s inställning till den svenska socialdemokratiska regeringens utrikespolitik på 1930-talet. Flera andra intressanta artiklar finns också. Stig Ramel skriver om Arvid Horns och Karl XIV Johans utrikespolitik, som han menar var realistisk i sin strävan att efter den svenska stormaktstidens slut upprätthålla goda förbindelser med Ryssland samtidigt som Sveriges självständighet skulle bevaras. Terje I. Leiren skildrar debatten i Norge om vilket statskick – monarki eller republik – landet skulle välja efter upplösningen av unionen med Sverige 1905.

I en mycket intressant artikel av John R. Christianson, som delvis bygger vidare på Hanne Sanders' studier av tidiga danska väckelserörelser i början av 1800-talet, utforskas norska lekmannapredikanterens roll för väckelsen och väckelsens betydelse för dansk utvandring till Amerika. Christiansons artikel utgör tillsammans med Lennart Limbergs dito om Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet en övergång från bokens första del, om "Scandinavians in old lands", till den senare delens tema om "Scandinavians in new lands". I denna del finns bland annat en artikel av Ulf Jonas Björk som behandlar de svenska utvandrarnas läsvanor genom romanföljetonger i den svenskamerikanska pressen. Barbro Klein visar hur svenska bosättare i Maine skapat ett Miniatursvrige åt sig genom att ge svenska namn åt orter, platser och vägar.

Sammantaget har H. Arnold Barton tillägnats en högst läsvärd bok. Den andra delen, om svenskamerikanerna och deras värld, är den bättre sammanhållna och ger intressanta inblickar i den kultur som emigranterna skapade i mötet med det amerikanska samhället och i de kulturella influenser som förmedlades till deras hemländer i Norden. Bokens första del, om nordisk historia, är spretigare men innehåller även den värdefulla individuella bidrag.

Martin Alm

Ingrid Gustin, *Mellan gåva och marknad: handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*, Lund studies in medieval archaeology 34, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2004. 360 s.

Ingrid Gustin deltog i utgrävningarna i Birka under 1990-talet och var rapportansvarig för fynd av mynt och vikter. Hon har skrivit en smakfullt formgiven avhandling där dessa föremålstyper sätts in i ett större sammanhang.

Avhandlingens materiella utgångspunkt är normerade vikter i form av sfärer med platta poler eller kuboötraedrar (kuber med avhuggna hörn). Sådana har återfunnits i utgrävningar av vikingatida handelsplatser i norra Östersjöområdet, bland annat i Birka. När Gustin började undersöka vad dessa föremål representerade fann hon två starkt motsatta bilder: staden med en blomstrande handel, alternativt utbytesplatsen utan egentlig marknadshandel. Därifrån utvecklades frågan till hur polariseringen uppstått och om bilderna måste stå i kontrast till varandra. Hennes teoretiska utgångspunkter finns inom arkeologi, sociologi och antropologi. Också nationalekonomi spelar en viktig roll. Mot den neoklassiska skolans i stort sett historielösa inriktning på utbud och efterfrågan ställer Gustin exempelvis Karl Polanyis teorier, där neoklassikernas marknad betraktas som en tämligen sen företeelse. Därigenom får vi alternativa sätt att betrakta äldre så kallade primitiva ekonomier.

Det gäller att hantera det som Gustin kallar "begreppens makt över tanken".

Följaktligen kallar hon marknadshandel för "handel", men använder "utbyte" för de många olika sätt på vilket föremål fredligt kan byta ägare utan penningtransaktioner. Hon understryker med hjälp av antropologisk forskning, att man inte utan vidare kan överföra begrepp som "handel", "import" eller "export" från dagens genomkommerialiserade värld till äldre samhällen med andra värderingar. Begreppet "handel" med sina klara ekonomiska och marknadsmässiga konnotationer är således oanvändbart som övergripande beteckning för de utbyten som ägde rum före högmedeltiden. Avhandlingen inleds följaktligen med kritik av en marknadsliberal tolkning av Birkas existens som framförts på *Dagens Nyheter*s ledarsida.

Gustins syfte är att nå bättre förståelse av vad som hände när opersonliga marknadsrelationer började uppstå i samhällen där det fredliga utbytet skedde i form av gåvor i personliga nätverk – därav titeln *Mellan gåva och marknad*. Det fanns trygghet och förutsägbarhet i fasta gåvo- och utbytesrelationer, men också tvång och underkastelse. Utvägen för en del var att gå över till opersonliga köp- och säljtransaktioner.

Författaren medger svårigheten att dra definitiva slutsatser om ett samhälle när man är tvungen att lita till arkeologiska fynd och har få skriftliga källor. Forskaren vet sällan varför ett föremål finns på en viss plats. Är det köpt eller bytt, en gåva eller stöldgods? Gustin ger oss dock bilden av en Östersjöregion där bytes- och gåvoekonomi dominerade utbytet. Samtidigt var lokal vinstdriven handel på uppgång, dock utan att ha huvudrollen. Draghjälp kom från ett ekonomiskt högtstående område: det islamiska Kalifatet. Därifrån kom högkvalitativt silver, måttssystem för att mäta silver, samt vågar.

Gustin undersöker också hur den kubbooktraediska viktformen spreds till prydnads- och bruksföremål, kanske för att ge ett budskap. Hon tänker sig att om man under vikingatiden mötte en man vars mantelspanne var prytt av efterbildningar av vikter så skulle detta ge associationer till "silver, pålitlighet och betalningstransaktioner" – därav "tillit" i avhandlingens undertitel. Förtroende var viktigt i samhällen där köpmän ofta betraktades som främmande, opålitliga och benägna till bedrägeri.

Med hjälp av klassisk (i stället för neoklassisk) nationalekonomi, exempelvis av David Ricardos modell, kunde förklaringsmodellen ha berikats ytterligare. Han skilde mellan två typer av varor som prissattes på olika sätt: lyxvaror, där utbud och efterfrågan styrde priset, samt massproducerade dagligvaror, där priset sattes efter produktionskostnaden (det nedlagda arbetet).¹ Av Gustins beskrivning verkar det som om en stor del av fjärrhandeln under vikingatiden bestod just av lyxbetonade produkter, medan lokalhandeln bör ha varit mer av dagligvarutyp.

1. David Ricardo, *On the principles of political economy and taxation*, 3:e uppl 1821, inledningen till kap 1. Finns som e-text på <<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf>> (5/9 2005).

Gustins avhandling är av intresse inom flera områden: arkeologi, semiotik, historia, ekonomisk historia och nationalekonomi, kanske särskilt institutionell sådan. Genom att ställa frågan om Birka var nod i en marknadsekonomi som alltid existerat, eller ett tidsbundet fenomen som i mycket fungerade annorlunda än dagens, uppstår följdfrågan om dagens marknadssamhälle har ett evigt liv. Därmed kan en avhandling om över 1000 år gamla vikter få betydelse för dagens debatt.

Björn Nilsson

Thorgunn Snædal, Marit Åhlén & Bengt A Lundberg, *Svenska runor*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2004. 143 s.

Det har kommit en ny översikt av Sveriges runinskrifter, denna gång utgiven av Riksantikvarieämbetet och författad av två experter på området, Thorgunn Snædal och Marit Åhlén. Resultatet har blivit en vacker liten bok, som till största delen är illustrerad med färgfotografier tagna av Riksantikvarieämbetets fotograf Bengt A Lundberg. Helt nyskriven är dock inte boken, utan det rör sig om en bearbetning och utvidgning av ett litet stencilerat häfte med samma namn som togs fram av Runverket i början av 1990-talet.

Målgruppen är av allt att döma den intresserade allmänheten och de som ännu inte är så bevandrade på området. Boken inleds följaktligen med några orienterande avsnitt om runornas ursprung och historia samt hur man går till väga när man skall läsa texten på en runsten. Dessutom får läsaren en mycket intressant inblick i värden av runstenar och de hot som denna del av kulturarvet står inför. Här får man bland annat lära sig varför ett skyddstak inte alltid är av godo.

De inledande avsnitten är ganska allmänt hållna och innehåller få överraskningar för den som är mer bekant med materialet. Möjligen kan det noteras att författarna beträffande runskriftens ursprung påtalar "likheter med de alfabet som var i bruk i Medelhavsområdet under århundradena före Kristi födelse, bland annat de nordetruskiska alfabet som användes av romarna innan den klassiska kapitälskriften infördes vid vår tideräknings början" (s 11). De skriver också att "[n]ågot eller några av dessa alfabet bör ha varit runornas förebild." Denna åsikt är inte helt okontroversiell i dag, när de flesta runforskare anser att det just är den romerska kapitälskriften som har utgjort förebilden för runorna och att dessa bör tillhöra tiden efter Kristi födelse.

Större delen av boken har dock ägnats åt en översiktlig genomgång av runristningarna i de olika svenska landskapen. Tonvikten ligger på vikingatida inskrifter i sten, men även en hel del urnordiska och medeltida inskrifter har tagits med. Genom att i stort sett varje landskap som har kända runinskrifter är representerat ger urvalet och bilderna också en god överblick av vilka uttryck runristnings-

traditionen har tagit olika delar av landet. Det uppländska materialet blir visserligen ganska styvmoderligt behandlat i förhållande till mängden inskrifter, men detta är knappast någon större förlust eftersom det redan är väl känt. Positivt är i stället att boken låter läsaren konfronteras med flera mer ordinära och mindre märkliga runstenar.

Originellt och mycket lyckat är också att börja redovisningen från norr. Därigenom kommer de norrländska runinskrifterna, som säkert är relativt okända för de flesta, att hamna i fokus. Jämtlands enda runsten får exempelvis en utförlig presentation både vad de gäller forskningshistorien och de folkliga föreställningar som har knutits till stenen. Kommentarer till den märkliga inskriften, som bland annat omnämner att Östman, Gudfasts son, "lät kristna Jämtland", är däremot tyvärr mycket kortfattade. En annan intressant norrländsk runsten som behandlas står vid Attmars kyrka i Medelpad. Här lyckades man för ett antal år sedan läsa en del av den skadade inskriften som "... for österut med Ingvar(?)". Stenen tycks alltså ge ett exempel på en norrländsk deltagare i det berömda härtag som under förra hälften av 1000-talet gick till Särkland under ledning av Ingvar den vittfarne. Denna sensationella nyläsning har hittills i stort sett endast varit känd genom en nyhetsartikel i *Sundsvalls tidning* år 2000, men kommer nu sannolikt att få en vidare spridning.¹

Beträffande runtexterna har författarna för det mesta valt att endast ge en nusvensk översättning och man misstänker att de flera gånger måste ha stått inför svåra val. Många inskrifter är svårtolkade och inte sällan förekommer konkurrerande tolkningsförslag. Dessutom finns flera fall där tolkningen är osäker. I en populärvetenskaplig bok som denna finns knappast utrymme åt alltför många tolkningsalternativ eller att ständigt reservera sig för delar av översättningarna. I stället tycks författarna i huvudsak ha valt att använda de tolkningar som finns i korpusverket *Sveriges runinskrifter* (1900–), vilket även det måste ha varit en svår balansakt. Man kan exempelvis i boken stöta på föråldrade översättningar som att "Alla Vikings söner var av länsadelsbörd" (s 82) eller att Torsten var "av landmän den bäste" (s 82). Någon förklaring av uttrycken "länsadelsbörd" och "landman" ges inte och det är nog inte bara den intresserade allmänheten som här får fundera på vad dessa ord egentligen kan tänkas betyda.

Det är inte svårt att finna fler exempel, där man nog hade fördragit en annan tolkning av yngre datum. Samtidigt förekommer också enstaka tolkningar som helt avviker från det som hävdas i *Sveriges runinskrifter* och där det är osäkert om de tidigare har framförts i tryck. Ett sådant exempel rör runstenen vid Korpa bro (tidigare Korpbron) i Södermanland, där inskriften bland annat består av ett an-

1. Sedan detta skrevs har tolkningen fått en utförligare presentation i Marit Åhlén, "En nordlig Ingvarssten? Den lilla runstenen vid Attmars kyrka", i Lena Peterson, Svante Strandberg & Henrik Williams (red.), *Namn och runor: Uppsalastudier i onomastik och runologi till Lennart Elmevik på 70-årsdagen 2 februari 2006*, Uppsala 2006, s. 283–288.

tal runor sammansatta till en komplicerad korsformig bindruna. Denna del av inskriften tolkas i *Svenska runor* (s 84) utan reservation som "Tor sejde" och det framhålls att budskapet troligen är "att Tor ska sejda olycka över den eller dem som förstör minnesmärket". Förutom att det är tveksamt om man verkligen har lyckats förstå den invecklade bindrunan rätt, så är väl guden Tor knappast den som brukar ägna sig åt sejd, vilket gör förslaget minst sagt osäkert.

Det samlade intrycket är dock att *Svenska runor* är en intresseväckande och lättläst bok som säkerligen väl kommer att fylla sitt outtalade syfte, nämligen att informera om och väcka intresse för svenska runinskrifter. Möjligen kan man tycka att författarna emellanåt är lite väl kortfattade och att de gott och väl kunde ha skrivit mer, men detta är kanske ett kvardröjande arv från den stencilerade föregångaren. Boken slutar också mycket abrupt. Efter att ha nått Skåne längst i söder och bekantat sig med inskriften på en medeltida stylus från Dalby ("Bove äger griffel[n]") står läsaren plötsligt inför en lista med litteratur och lästips. Listan omfattar bland annat de enskilda delarna i *Sveriges runinskrifter*, större översikter och mer populärt hållna publikationer. Här finns också en hänvisning till fler lästips på Riksantikvarieämbetets hemsida, men tyvärr har den uppgivna länken ändrats flera gånger sedan boken trycktes.

Magnus Källström

Göran Tagesson, *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*, Lund studies in medieval archaeology 30, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002. 476 s.

Elisabet Regner, *Den reformerade världen: monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid*, Stockholm studies in archaeology 35, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholm 2005. 456 s.

Kunskapen om två andliga centra i Östergötland under medeltiden har ökat betydligt genom ett par nyare avhandlingar i arkeologi, båda omfångsrika och välskrivna. De handlar om stiftsstadens Linköping och om cisterciensernas brödrakloster i Alvastra. Av bägge böckerna framgår att *rum* är ett centralt begrepp i dagens medeltidsarkeologi. Materiella lämningar tolkas för att ge en föreställning om social topografi och sociala rum och därigenom om social organisation och sociala relationer. "Den materiella kulturen kan ses som den sociala strukturen materialiserad", skriver Elisabet Regner i Alvastra-boken (s. 32). Sociologisk och antropologisk teoribildning spelar stor roll i många av de senaste årens arkeologiska avhandlingar. Och det är alltid en risk att de teoretiska och metodiska resonemangen som här återkommer så ofta i texten att det blir tjatigt. Även andra saker upprepas i de

aktuella avhandlingarna, många gånger till följd av den disposition författarna valt. I omfattningsrika appendix återfinns mycket av det empiriska underlaget, det stoff som skulle ha spelat huvudrollen i en äldre tids historiska framställning.

Det som de båda författarna får ut av sitt material är av mycket stort intresse. I det förra fallet är det främst författarens egna arkeologiska undersökningar i Linköping på 1980-talet som ligger till grund. I det senare härrör materialet från de utgrävningar som Otto Frödin företog i Alvastra under åren 1921–1953 – ett stort, högkvalitativt material som länge väntat på uttolkning.

Kunskapen om Linköpings stad under medeltiden har hittills varit dålig. Den första delen av stadmonografin från 1946 var redan föråldrad då den på mindre lyckat sätt trycktes om 1975. Linköping fick heller aldrig något häfte i Medeltidsstadens rapportserie. Lika bra var det, eftersom det snart skulle ha blivit inaktuellt till följd av senare utgrävningar i staden. Med sin förtjänstfulla avhandling fyller Göran Tagesson nu den luckan i litteraturen. Bilden av det medeltida Linköping fram till den stora stadsbranden år 1700 har genom den inte bara fyllts ut och fördjupats utan också ritats om.

”Liunga Kaupinga”, såsom biskopsätet kallas i Florenslängden från 1104, anlades på i stort sett obebyggd mark i brytzone mellan förhistorisk bygd öster om Stångån och ett medeltida kolonisationsområde väster därom. Där hade kanske redan på 1000-talet byggts en romansk stormanna- eller kungsgårdskyrka, S:t Lars, som senare blev prostkyrka. Domkyrkan placerades lite högre upp i terrängen. För båda kyrkorna var det enligt Tagesson en mycket medveten placering. Han ser det som skapandet av en ideologiskt viktig plats som stöd för den framväxande kungamakten, ett tydligt belägg på den nära kopplingen mellan den världsliga makten och den andliga. Linköping blev ”en av de viktigaste administrativa noderna i ett allt större nätverk för kontroll och inflytande” (s. 238).

Biskopsätet skall enligt de nya rönen ha existerat i bortåt tre sekler innan en stadsbebyggelse kom till. På 1200-talet byggdes den romanska domkyrkan om i gotisk stil, inrättades domkapitlet, stiftades altaren i kyrkan, försågs biskopsgården med ett högt bostadstorn i tegel, uppfördes en domskola söder om katedralen och byggdes en mur kring hela domkyrkoområdet. Här firades kyrkliga högtider och hölls prästmöten. Till denna plats, där viktiga vägar möttes, flyttades ting och marknad, också det yttringar av tyngdpunktsförskjutningen från området nere kring Stångebro. Staden planerades nu genom att tomter lades ut och de gamla landsvägarna, som senare blev dess huvudgator, permanentades med kalkstensflis och försågs med kantstenar.

Enligt Tagesson saknas i stort arkeologiska spår av egentlig stadsbebyggelse ännu när Linköping från åren kring sekelskiftet 1300 tydligt framträder som stad med råd och andra stadsattribut i det skriftliga källmaterialet. Instiftandet av franciskankonventet tolkas som en direkt stadsgrundande åtgärd av biskop Bengt och hans bror kung Magnus Birgersson (ladulås). Men först mot slutet av 1300-

talet skall hushållen ha ökat, bebyggelsen ha intensifierats och stadsgårdarna ha fått en mer permanent karaktär med tätare struktur, fler byggnader, mer differentierade funktioner och mer varierande materiell kultur. Gatunätet reglerades och ett fyrkantigt torg ersatte en bred marknadsgata som handelsplats. Vid det laget hade prelater, kaniker och vikarier flyttat in till staden för att finnas på plats vid domkyrkan. Deras residensgårdar med minst ett högre stenhus på varje tomt låg i huvudsak mellan domkyrkan och torget, enligt Tagesson också det en högst medveten placering. Det ses som en satsning av domkapitlet, vilket efter internationell förebild skapade en domkyrkostad, segregerad från den profana, även om social och rumslig interaktion förekom.

Denna delvis nya bild av det medeltida Linköping är resultatet av utgrävningar och byggnadsarkeologiska undersökningar. Stenhus och källare, murade med fältsten, har nyupptäckts och undersökts och sammanlagt ett femtiotal är på olika sätt kända. Vidare har biskopsborgen, det vill säga det nuvarande slottet, undersökts, ett domkapitelhus har nyupptäckts och det senmedeltida rådhuset på torget har dokumenterats, andra stadens institutioner icke att förglömma. Klostret har visat sig ligga söder och inte norr om domkyrkan såsom tidigare antagits, och för den omlokaliseringen svarar Tagesson.

Göran Tagessons avhandling belyser hur pendeln svänger inom forskningen. För några årtionden sedan var det inte opportunt att dra in kungamakten i diskussionen om städernas tillkomst. Nu spelar den en huvudroll, och då inte bara i Linköping. Inte heller räknade man med att medeltidsstäderna i allmänhet har varit befästa. Linköping fick visserligen inte något försvarsverk runt staden, men befästandet av biskopsborgen kan nog ses mot bakgrund av samma krigiska händelser på 1460-talet som fick Vadstenaborna att på nytt befästa sin stad med en vall och grav. Intressant är att grundläggningsdokumentet för det numera även arkeologiskt belagda försvarsverket i klosterstaden besejats av bland andra Linköpingsbiskopen Henrik Tidemansson, vars företrädare hade spelat en huvudroll i de föregående årens strider.¹ Enligt traditionell uppfattning vittnar tillkomsten av ett tiggarkonvent om att platsen i fråga var folkrik, men så förhöll det sig alltså inte i Linköping. När det gäller brevmaterialet är Tagesson medveten om att det finns källkritiska komplikationer. Men det i databasen nu samlade materialet bör inte utnyttjas för statistik och liknande, eftersom det av olika skäl är ojämnt bevarat, beroende främst på hur brevmottagarnas arkiv har traderats under och efter medeltiden.

Elisabet Regner har valt att studera Alvastra kloster som kollektiv aktör, inte

1. Senast Rikard Hedvall, "Ett byggnadsverk till 'värn och tröst': Vadstenas medeltida stadsbefästning", i *Arkeologi i Vadstena: nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*, Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 46, Linköping 2002, s. 66–85. Se även Birgitta Fritz, "Vadstenas 'grop och plankor' – stadens medeltida befästningsverk", *Föreningen Gamla Vadstena*, Smäskriftserien 29, Vadstena 1984.

som institution, och sätter dess relationer till samhället och till cisterciensorden i centrum för analysen. Hon säger sig "skriva en arkeologi" om de cistercienska-klostren för att studera förändring över tid inom den monastiska kulturen och för att förstå denna förändring ur socialt och religiöst perspektiv. Efter en inledande forskningshistorik och ett studium av makt – närmare bestämt social status inom klostret, genus och sociala nätverk – kommer hon fram till studiet av själva klosterbyggnaderna, inklusive gravarna, och fyndmaterialet.

Enligt vad författaren uppger har allt detta gett henne "en annan och oväntad bild" av hur förändringar skett och sociala relationer gestaltat sig. Förändringsprocesser och förhållandet till det sekulära samhället har därigenom kommit att träda i förgrunden.² Fynd från 1100-talet och förra delen av 1200-talet saknas, varför klostrets äldsta läge (från 1143) ifrågasätts. Tiden från 1300-talet präglades däremot av en livlig bygghskap på ruinens nuvarande plats. Bland annat uppfördes stenhus av världslig karaktär och med avvikande placering i anläggningen. Frånvaron av monastiska, cistercienska formelement i dessa stenhus, byggda med annat material och annan teknik, ses av författaren som resultatet av aktivt val från klosterledningens sida.

Till fynden från denna tid hör utländskt mynt i stor mängd och mycket importerad keramik. Nämnda hus med koppling till världen utanför sägs vid sidan av gravskicket, påträffade sigillstampar, pilgrimsmärken, vapen- och rustningsdetaljer och mycket annat vara fyndgrupper som indikerar att klostret hade livliga externa kontakter, som internt medförde ändrade vanor. Allt detta ses i sin tur som vittnesbörd om ett närmare förhållande till och större öppenhet mot det världsliga samhället. Det starka tyska inslaget under senmedeltiden skulle enligt författaren kunna tyda på direkt kontakt med städernas borgerliga kultur, med hanseatiska köpmän eller rent av med det tyska området. Att ordens stränga regler och höga ideal har uppluckrats tolkas som en medveten mentalitetsförändring, nödvändig för det fortsatta religiösa livet inom klostret och inte som ett tecken på monastiskt förfall.

Författarens slutsats blir att stora förändringar har skett i klostrets inre och yttre liv under senmedeltiden. Hon säger, utan att gå närmare in på saken, att hennes arkeologiska bild stämmer med det skriftliga materialets. Intressant är att liknande iakttagelser av senmedeltida profant inflytande nyligen har gjorts i en byggnadsarkeologisk undersökning av klostret i Dalby i Skåne. Vid återuppbyggnaden efter en brand i slutet av 1300-talet skall dess västra del ha anpassats till behovet av bostadsutrymmen, ekonomibyggnader, stall med mera vid inte bara andliga utan också världsliga herrars besök.³

2. Se även Regners samtidigt med avhandlingen tryckta uppsats "Alvastra kloster under medeltiden: en studie av artefakter och arkitektur från O. Frödins utgrävning", *Fornvännen* 100:1, 2005.

3. Gunhild Eriksdotter, *Bakom fasaderna: byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*, Stockholm 2005.

Alvastra-boken är mycket innehållsrik med många intressanta utredningar och frågeställningar. Det finns mycket att dra fram och diskutera, men utrymmet tillåter bara några iakttagelser. Att fragment av exklusiva kyrkliga föremål, till och med liturgiska, kan ha hamnat i rasmassorna vid nedbrytningen av klosterbyggnaderna är inte svårt att förstå. Inte heller att de påträffade sigillstamparna huvudsakligen härrör från gravar. Men att klosterfolk och besökare tappat så många mynt, inte mindre än omkring 1450 stycken, varav de flesta medeltida, är svårbegripligt – så kallat offerspill vid klostrets altaren räcker här inte som förklaring. Med hänsyn till hur oerhört stort fyndmaterialet från Alvastra är kan vi nog förvänta oss att det kommer att ligga till grund för fler avhandlingar.

Birgitta Fritz

Hans Jacob Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, Series of dissertations submitted to the Faculty of Arts, No. 198, Oslo: University of Oslo, 2004. 308 s.

I Hans Jacob Ornings doktorsavhandling studeras de norska högmedeltida kungarnas maktutövning ur en antropologisk infallsvinkel. Författaren kan därmed räknas som en nordisk företrädare för en forskningsinriktning som i internationella sammanhang brukar benämnas "New Constitutional History" eller "the Anthropological Turn". Dessa forskare kritiserar den statscenterade tolkningen av medeltida maktförhållanden som främst går ut på att förklara framväxten av institutioner och ett konstitutionellt styre. I stället undersöker de hur politiska relationer rent praktiskt fungerade i ett förstatligt samhälle som saknade fasta institutioner och en offentlig rättsapparat. Alternativa ordningsmekanismer som gåvoutbyte, ritualer, nätverksbyggande och konfliktprocesser spelar därför en central roll för dessa forskare.

I Ornings avhandling är det således inte utbyggnaden av den kungliga administrationen som behandlas. Han vill i första hand undersöka de praktiska normer som styrde individernas handlingar då han hävdar att "de dreier seg om hva folk gjorde, ikke hva de *burde* gjøre". Undersökningen är indelad i två områden. Det första handlar om den ideala maktutövningen såsom den gestaltade sig ur ett kungligt synsätt. I den andra, mer omfattande delen, behandlas furstens styre i ett aktörsperspektiv genom en studie av hur maktutövningen över stormän och bönder fungerade i praxis. Bokens tema kretsar alltså kring frågorna: Vilken typ av underordning var det kungen krävde och vad var det han fick?

I det norska samhället urskiljer Orning två olika former av trohet till kungen. Den *absoluta troheten* byggde på en kristen härskarideologi där kungen i egenskap av Guds ställföreträdare hade oinskränkt makt och således kunde kräva folkets

underkastelse. Den kungliga maktutövningen grundades därmed på förutsägbarhet och folkets lydnad var oavhängig om kungen var närvarande eller inte. Detta trohetsideal, där lydningen till kungen var en orubblig konstant, introducerades i Norge under 1100-talet. Den *kontextuella troheten* var däremot situationsbestämd och måste hela tiden påkallas aktivt. Trohet varierade beroende på om kungen var fysiskt närvarande eller inte. Författaren placerar i detta sammanhang troheten inom den medeltida förhandlingskulturens kontext. Samhället präglades av en konfliktstruktur utan början eller slut, vilket innebar att lojaliteten till kungen måste bekräftas från gång till gång. Denna trohet uppnåddes då stormän eller bönder efter konfrontationer med kungen mötte honom i egen hög person. Dessa möten hade en rituell form som följde ett fast mönster. Kungen framförde en anklagelse som åtföljdes av motpartens symboliska underkastelse, varefter en förlikning upprättades mellan parterna. Kungen visade sina motståndare barmhärtighet och förvandlade därmed sina tidigare fiender till vänner. Vid dessa tillfällen spelade oförutsägbarheten en nyckelroll i kungens agerande. Likt gangsterfilmernas maffiabossar kunde kungen fara ut i häftiga anklagelser och vredesutbrott mot sina underordnade i syfte att framkalla skräck och förvirring bland undersåtarna. Ingen skulle vara helt säker på att han hade kungens gunst. Ingen skulle kunna förutse kungens handlingar.

Normativa källor, som lagmaterialet och *Konungs skuggsía*, ligger till grund för rekonstruktionen av det ideologiska perspektivet. Samtidssagorna *Sverresaga* och *Håkonar saga Hákonarsonar* bildar det huvudsakliga underlaget för tolkningen av den praktiska maktutövningen. Det görs också en jämförelse mellan norska och isländska förhållanden. Författaren behandlar först den vertikala relationen mellan kungen hans följesmän, därefter interaktionen mellan kungen och stormännen, och slutligen förhållandet mellan kungen och bönderna. Två herravaldsformer utkristalliseras i undersökningen. Genom en terminologisk analys av begrepp som *lydnad* och *tjänst* drar Orning slutsatsen att den nya ideala underordningen främst avspeglades i kungens förhållande till sin hird och till bönderna. Relationen till stormännen präglades av kontinuitet då den vilade på ett traditionellt förstatligt maktutövande präglat av ett reciprokt utbyte mellan kung och stormän. Stormännens underkastelse var i första hand symbolisk och beroende av kontext. Då kungen var fysiskt frånvarande existerade ingen självklar lojalitet till kungamakten. Detta förhållande bidrar således till att förklara det mobila kungadömetets karaktär. Författaren drar slutsatsen att det skedde en statsutveckling på det ideologiska planet men att maktutövningen i praxis utmärktes av en eftersläpning där den politiska kulturen präglades av traditionella mönster.

Ornings avhandling är metodiskt mycket intressant då hans angreppssätt innebär ett helt nytt sätt att problematisera den medeltida maktutövningen. Författaren lyckas visa att periodens kungamakt fungerade på ett kvalitativt annat sätt än senare tiders statsmakter. Den tidigare forskningens statscentrerade bild har i

allt för stor utsträckning tagit sin utgångspunkt i det normativa materialet och staten som slutmål har färgat den historiska rekonstruktionen. Hur maktutövningen egentligen gick till i praktiken har sällan varit föremål för några mer ingående studier. Ornings avhandling är ett lysande exempel på vad det antropologiska perspektivet kan tillföra, inte bara till maktanalyser av medeltida samhällen utan även till studier kring underordningsförhållanden i andra tidsperioder. Författaren skulle dock ha kunnat dra ytterligare historiografiska poänger på sin undersökning. Orning är en smula blygsam då det gäller att sätta resultaten i relation till tidigare nordisk forskning. Studien behandlar enbart det norröna källmaterialet. Det hade varit intressant om författaren hade tagit upp några exempel från de danska eller svenska källorna. Hans tes skulle också ha kunnat föras in i en vidare europeisk kontext. Författaren är väl förtrogen med den internationella antropologiskt inriktade forskningen kring det feodala europeiska samhället, men han gör aldrig några ansatser till att dra paralleller till detta maktsystem. Jag tycker mig i Ornings analyser av bland annat den symboliska underordningen se likartade ritualer i förhållandet mellan länsberrar och vasaller. Med denna synpunkt vill jag därmed betona att avhandlingen har potential att brukas i ett långt vidare sammanhang. Det är ju i det europeiska komparativa perspektivet vi finner den antropologiska infallsvinkelns styrka!

Lars Hermanson

Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: en samling studier*, Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia och Kungliga Biblioteket, 2004. 474 s.

Stockholmshistorikern Olle Ferm disputerade 1990 på en utmärkt avhandling om de högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt. Sedan dess har han som författare eller redaktör svarat för en rad böcker, de flesta utgivna av sällskapet Runica et Mediaevalia. Här skall en av de senaste, *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* från 2004, presenteras. I den står Ferm för en utförlig presentation av huvudpersonen, ett avsnitt som, strukturerat efter Bourdieus sociologiska teori med begreppen *fält*, *kapital* och *habitus*, upptar ungefär hälften av den innehållsrika boken. Resten utgörs av uppsatser rörande 1400-talsmagnatens kulturella miljö, som fyra specialister på andra ämnesområden inspirerats att skriva; medredaktören Staffan Nyström har bistått med teknisk assistans.

Ferms studie av Bengt Jönsson (Oxenstierna) är en livsverksbiografi – något annat är inte möjligt på grund av källäget. Med utgångspunkt i Hans Gillingstams stora arbete om ätten Oxenstierna låter Ferm särskilt en av dess medlemmar här träda fram och så att säga få ett ansikte, detta kanske i dubbel bemärkelse, förutsett att manshuvudet i laghandskriften (s. 48) i likhet med Tensta kyrkas dona-

torsbild verkligen föreställer herr Bengt och är ett regelrätt porträtt. Det handlar om hans roll som riddare, lagman, rikshovmästare, riksförståndare och mycket mer. Med bakgrund i redaktionen för det historisk-topografiska verket *Det medeltida Sverige* rör sig författaren hemtamt bland tidens uppländska frälsefamiljer, som han träffar på i brevmaterialet och sedan i boken umgås med på deras sätesgårdar vid bröllop, begravningar och gillen. Ett itinerarium hade varit intressant. Ferm skriver så kunnigt om det svenska 1400-talssamhället att vissa mer allmänna partier borde lyftas ut och utnyttjas i något handboksammanhang.

Herr Bengt skall ha dött år 1450, och han kan på en rad punkter jämföras med en frälseman, som dog exakt 100 år tidigare. Det gäller Lars Ulfsson (Ama), vars liv och gärning presenteras i en uppsats från 1985. Till följd av den nyckfullhet med vilken våra medeltidshandlingar har kommit att bevaras finns färre sådana kvar efter den senmedeltida stormannen än efter hans äldre ståndbroder, vars arkiv till delar är känt.¹

Båda herrarna "föddes in i en social elit, där man levde av intäkter från gods och förlänningar och hade höga ämbeten i rikets tjänst" (s. 33) och där strategiska äktenskap betydde mycket. Tidigt föräldralös skall Bengt Jönsson ha vuxit upp hos släktingar och fränder på storgods vid Mälaren och i dessa miljöer ha förvärvat ett stort både kulturellt och symboliskt kapital. Hos farbrodern Arvid Bengtsson på Ängsö kan han enligt Ferm till och med fått del av det litterära arv med Erikskrönikan och Eufemiavisorna som Karl Ulfsson av Tofta, hans andre huvudförmyndare, traditionellt ansetts vara förmedlare av. Medan Lars Ulfsson besökte domskolan i Uppsala på 1280-talet och senare som hertig Erik Magnussons väpnare följde denne i både strid och tornejs, är ingenting bekant om Bengt Jönssons bokliga skolning eller stridsutbildning på 1390-talet; hans ambitioner för sonen Jöns, den blivande ärkebiskopen, och dennes akademiska studier redovisas i stället ingående.

Tidens högadliga äktenskap, av Ferm kallade feodala, gick ut på att genom giftermål se till att familjen fick ännu mer gods än den redan hade och sedan skaffa barn som kunde arva alltsammans. Ferm framhåller också det sociala värdet av nya släktband, och det måste ha gynnat Bengt Jönssons karriär att han genom sitt första äktenskap fick en av huvudaktörerna i tidens nordiska politik, Krister Nilsson (Vasa), till svärfar. Liksom Lars Ulfsson gifte sig Bengt Jönsson två gånger. Särskilt hans andra hustru, också hon med ett tidigare äktenskap bakom sig, förde många gods med sig i boet. Hans godsinnehav var koncentrerat till Uppland. Salsta, Ekolsund, Ryssjö, Venngarn och Frötuna var Jöns Bengtssons sätes- och huvudgårdar. Som frälseman åtnjöt han skattefrihet mot att ställa upp

1. Birgitta Fritz, "En folkgatida storman och hans olika roller: kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv", i Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück* 5/4 1985, Stockholm 1985, s. 85–114. Se även "Riddaren Lars Ulfsson (Ama)", *Medeltid: Läckö slott*, Skövde 1988, s. 77–87.

som fullt rustad krigare till häst och är som sådan avbildad i Tensta kyrka. Att Bengt Jönsson dubbades till riddare först i 50-årsaldern berodde på att detta blev möjligt först efter Kristofer av Bayerns trontillträde 1441; Lars Ulfsson hade blivit riddare redan i 30-årsaldern.

Bengt Jönsson inledde sin offentliga karriär som häradshövding i Tierp vid mitten av 1420-talet och hann inneha samma ämbete i Norunda innan han omkring 1440 blev lagman i Uppland och hövitsman på östgötaborgen Ringstadaholm. Som lagman eller snarare som medlem av riksrådet medverkade han sannolikt i den lagrevision som resulterade i Kristofers landslag 1442. Att ett tidigt exemplar av den reviderade lagen, kanske det allra äldsta (B 23 a, KB), har varit i herr Bengts ägo är sedan länge känt. Men att han också kan ha ägt den rikt illustrerade Kalmarhandskriften med landslagen (ibland kallad *Codex Aboensis*; B 172, KB) är ett senare rön: Lars Ulfsson hade på motsvarande sätt medverkat vid revisionen av Södermannalagen och skaffat sig laghandskrifter.

Dessa Bengt Jönssons böcker uppfattas av Ferm som "skrytobjekt" snarare än brukshandskrifter och de har inte varit de enda i hans ägo.² Inom forskningsprojektet har nämligen framkommit att han av samme skrivare också beställt den äldsta (kända) handskriften med den fornsvenska versionen av Heliga Birgittas uppenbarelser (A 5 a, KB). Volymerna har i motsats till eventuella andra handskrifter och arkivet på Salsta överlevt stormningen av gården 1467 och dess förstörelse 1516. Så långt är det inga problem, men Ferm driver sedan antaganden om Bengt Jönssons övriga bokbestånd med angivna titlar väl långt, om än vittert.

Ferm betonar Bengt Jönssons starka engagemang i Birgitta-kulten, som framför allt tog sig uttryck i de stora och märkliga muralmålningarna från 1430-talet i hans sockenkyrka Tensta, troligen inspirerade av Salsta-handskriften. Han bekostade valvslagning och målning också i grannkyrkan Lena och utsmyckning av Salsta-koret i Uppsala domkyrka. Herr Bengts förvärvade kulturella kapital är föremål för bokens specialstudier, som utrymmet här tyvärr inte tillåter mer ingående presentation av. För en kunnig studie av kyrkmålningarna och den tidigare diskussionen om dessa svarar konsthistorikern Åke Nisbeth, vilken lämnar frågan om målaren Johannes Rosenrod som mästaren bakom verket öppen.

Agrar- och ekonomhistorikern Janken Myrdal analyserar de många små anfangsbilderna med allehanda motiv i ovan nämnda laghandskrift B 172 och vidgar kunskapen om dåtidens bild- och föreställningsvärld.³ Spektakulärt är antagandet att Engelbrekt här skulle finnas avbildad som en böjd man, stödd på krycka. Myrdal avslutar sin intressanta uppsats med konstaterandet att boken att döma av slitage och brukaranteckningar flitigt använts och alltså inte varit en ren

2. Jfr Birgitta Fritz, "Privata böcker och boksamlingar under folkungatiden", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Helgerånet: från mässböcker till munkepärmor*, Stockholm 1993, s. 37–45.

3. Bilderna har senare publicerats i Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven: arbete, skämt och allvar i en medeltida illuminerad handskrift*, Lund 2006.

prakthandskrift såsom Ferm anser. Som ett mellanting uppfattas den av språkmanen Per-Axel Wiktorsson, som identifierat de nu aktuella handskrifterna och tidigare även Lars Ulfssons. Mot Wiktorssons försök att utifrån denna och vissa andra handskrifters profana proveniens tona ned Vadstena klostrets betydelse för den senmedeltida texttraderingen och inhemska språkutvecklingen invänder hans kollega Lars Wollin kraftfullt i sin uppsats.

Som framgått har Bengt Jönsson haft stora sociala och kulturella ambitioner och förmått att omsätta dem i praktisk handling. När det gäller hans politiska ambitioner, som avslutningsvis diskuteras, konstaterar Ferm att han var framgångsrik så länge det gällde att agera utifrån en underordnad ställning i förhållande till överordnade aktörer i konflikt med varandra, såsom kung Erik–Uppsala-kyrkan 1432 och Krister Nilsson (Vasa)–Karl Knutsson (Bonde) omkring 1440; tidigare hade han slutit upp på den senares sida. Men när Bengt Jönsson 1448 hade fått sådan ställning att han själv skulle ta initiativ i fråga om riksstyret stod han "sig slätt när han ställdes mot en slug maktpolitiker som Karl Knutsson" (s. 207). Hans personliga betydelse för de konstitutionella förändringarna under det aktuella, tidvis närmast republikanska skedet är svåråtkomlig.

Birgitta Fritz

James Rawley, *The transatlantic slave trade: a history*, second revised edition, Lincoln: University of Nebraska Press, 2005. 441 s.

Professor James Rawley ger i den här boken en samlad översikt över hur den transatlantiska slavhandeln utvecklade sig under den tidigmoderna eran, från koloniseringen av Amerika fram till början av 1800-talet. Författaren avgränsar sig till att enbart titta på den transatlantiska slavhandeln – och utesluter därmed exempelvis den slavhandel som förekom internt i Afrika eller i andra delar av världen. Boken är en mycket gedigen kunskapssammanställning som inkluderar mycket av de senaste årens forskning på området. Den går samtidigt tillbaka till, och bygger i hög grad fortfarande på, äldre verk så som Philip Curtins beräkningar över omfattningen av den transatlantiska slavhandeln från 1969. Curtins sammanställning har nämligen i senare revideringar visat sig stämma förhållandevis väl – Rawley menar att siffrorna kan behöva justeras upp omkring 1 procent mot vad Curtin beräknade.

Rawleys bok är främst uppdelad efter de olika större slavhandelsnationernas verksamhet. Sveriges marginella deltagande i slavhandeln omnämns på några rader i förbifarten, medan grannlandet Danmark får något större utrymme. Portugal, Spanien, Nederländerna och Frankrike får betydligt mer plats, men störst fokus läggs på Englands och Förenta staternas slavhandel. I viss mån, framför allt i fallet

England, speglar detta respektive lands vikt i den transatlantiska slavhandeln. Men tonvikten verkar i hög grad också bero på hur lättillgängligt källmaterialet och den tidigare forskningen varit för författaren. Det finns ett mönster av att de engelskspråkiga länderna får betydligt mer uppmärksamhet i form av detaljerade exempel på mikronivå – ända ned till beskrivningar av enskilda fartyg, handelsfamiljer och till och med enstaka försäljningar av slavar – medan andra länder skildras mer i ett makro-perspektiv.

Ett par av kapitlen tar upp specifika aspekter av slavhandeln, exempelvis ekonomin bakom slavhandeln eller villkoren för passagen över Atlanten, *the Middle Passage*. Slavhandeln var helt beroende av att det utvecklades en amerikansk plantageekonomi som efterfrågade stora mängder arbetskraft. Och på slavplantagerna odlades framför allt en gröda – sockerrör. Socker, skriver Rawley, var avgörande för att institutionalisera och sprida slaveriet. Bland det fåtal grödor som odlades på den amerikanska kontinenten intog sockret en helt dominerande ställning.

Det finns en utbredd föreställning, argumenterar författaren, om att slavhandeln skulle ha varit oerhört lukrativ för de inblandade. Den här uppfattningen bygger dock på osaklig grund, menar han. Många av de källproducenter som talat om höga vinster har antingen saknat gedigna kunskaper i bokföring eller varit partiska (exempelvis företrädare för de rörelser som ville förbjuda slaveriet). Den moderna forskning Rawley refererar menar i stället att slavhandeln inte erbjöd några särskilda övertvinster, när alla kostnader inräknas. Många slavhandlare gjorde i och för sig stora vinster – men andra gjorde också stora förluster och gick i konkurs. På det hela taget var vinsterna i paritet med andra branschers. På samma sätt har också argumentet om slavhandelns bidrag till Europas industriella utveckling överdrivits, menar Rawley.

När det gäller villkoren för passagen över Atlanten finns det också många felaktiga föreställningar, menar författaren. En vanlig föreställning är exempelvis att sjömännen på slavskeppen skulle ha haft sämre villkor än slavarerna. Medan slavarerna betraktades som en investering som skulle ge avkastning väl framme i Amerika, så utgjorde sjömännen bara en kostnad för skepparna. Detta skulle ha föranlett skepparna att bry sig mer om slavarernas väl och ve än om sjömännens. Det här är dock felaktigt, menar Rawley. Äldre jämförelser som gjorts över dödligheten bland slavar respektive sjömän har inte tagit hänsyn till att sjömännen reste betydligt längre sträckor. När man gör det framträder ett annat mönster. Dödligheten under passagen över Atlanten var dubbelt så hög för slavarerna som för sjömännen, hävdar Rawley. Han ger också exempel på hur skeppare kunde behandla slavarerna oerhört brutalt, eftersom försäkringar i många fall täckte de förluster som gjordes under resan över Atlanten.

Rawleys ambition är att skriva en objektiv skildring av slavhandeln – ”in keeping with the historical climate in which the trade flourished”, som han själv for-

mulerar det. Det lyckas han också göra, men det har ett pris – nämligen att varan i fråga, slavarna, objektifieras i historieskrivningen på samma sätt som de objektifierades i verkligheten. Boken innehåller i och för sig ingående skildringar exempelvis av de förhållanden som rådde under passagen över Atlanten. Men det är med den utomstående blick som förhållandena skildras. Slavarna själva får aldrig komma till tals, medan däremot slavhandlare kan citeras. Det finns sannolikt ett svårlost problem att få tag på källor som berättar om handeln ur slavarnas eget perspektiv – men Rawley verkar inte ens intresserad av att försöka ge dem en egen röst.

Klas Rönnbäck

Peter Burke, *Languages and communities in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 210 s.

Peter Burke har skrivit en lång essä om språkens socialhistoria mellan 1450 och 1789, det vill säga tiden mellan Gutenberg och den franska revolutionen. Perioden präglades av en allt mer tilltagande bokkultur, folkspråkens (*vernacular language*) långsamma segertåg och ett växande medvetande om språkets karaktär, struktur och historia. Denna periodisering är i viss mån godtycklig. Burke utesluter på så sätt latinets nästan totala hegemoni i medeltidens lärda sammanhang och en nationalism som i franska revolutionens efterföljd förenade nation, stat och språk till något nästintill heligt. Med blick på mer än 300 års kulturhistoria återstår ändå mycket att berätta om.

Burkes avsikt har varit att skriva en kulturhistoriskt inriktad socialhistoria. Det sammanfattas i inledningen under frasen "social functions of language" i betydelsen: "dominance and subordination, friendship and fraternity, tolerance and prejudice, the maintenance and the subversion of a social order, and so on" (s. 3). Detta program fullföljs på 170 sidor i en snabb och stundom halsbrytande framställning. Burke beskriver först och främst samtidens växande medvetande om språkets funktion och karaktär. Detta medvetande växte samtidigt med att latin ersattes av folkspråk och efterhand reducerades till ett elitspråk med särskilda funktioner inom vetenskapen. Denna process kan iaktas i alla Europas länder, dock inte samtidigt. Den franska och italienska kulturen började tidigt använda folkspråket – till skillnad mot den tyska, som fram till 1900-talet höll fast vid idén att varje bildad människa behövde goda latinkunskaper.

Det tredje kapitlet behandlar konkurrerande folkspråk inom ett samhälle. Här liksom i de andra kapitlen går Burke även in på svenska exempel, till exempel Georg Stiernhielms försök att belägga svenskans lika värde i ett europeiskt sammanhang, eller Karl XI:s krav på svenskundervisning och en svenskspråkig gudstjänst i de nyerövrade före detta danska provinserna.

Det fjärde kapitlet beskriver mer eller mindre medvetna försök att standardisera språken, exempelvis med hjälp av tryckta bibelutgåvor. Tvärt emot denna standardisering stod en viss diversifiering, till exempel när två språk blandades. Bara ett språk överlevde i slutändan, men förloraren försvann knappast utan att bibringa segraren vissa element och uttryck. Alla språk är på så sätt hybrider. Det kan inte minst förklaras genom den utpräglade tidigmoderna migrationen inom Europa och genom eliternas utlandsresor. Dessa processer uppfattades väldigt tydligt av samtida observatörer. Som en konsekvens försökte man att rensa bort nya drag och ord ur språket. 1600-talets språksällskap – särskilt de tyska, som rentav hade ett antal svenska medlemmar – måste dock betecknas som föga framgångsrika. Den påtagliga nationalkänslan var ännu inte tillräckligt stark för att förankra detta mål i en elit vars rörlighet i den europeiska kulturen och geografin fortfarande var hög. Boken avslutas med en kort sammanfattning som även går in på utvecklingen efter 1789.

Burkes bok har en klar förtjänst. Han har vida kunskaper om olika länders språkkulturer och modern forskning kring ämnet. Han presenterar inte bara England, Frankrike och de andra vanliga studieobjekten. Han tar även hänsyn till Skandinavien, Baltikum, Polen och andra europeiska länder. Denna öppenhet gör dock stundom lektören till ett besvärligt nöje. Att på en och samma sida läsa om England under 1600-talet, Frankrike och Tyskland på 1500-talet och sedan även lite om polsk historia kräver att läsaren har gott minne och att framställningen har en klar struktur. Tyvärr saknar boken denna struktur. Dess sex kapitel avgränsar tydliga ämnen men det finns inga teser eller långa linjer som sedan fullföljs. Att avsluta kapitlet om språkens renhet på följande sätt ger betydligt fler frågor än svar: "In short, attitudes to language were coloured by social attitudes, not to say prejudices. Whose prejudices in particular is not easy to say." (s. 159)

Boken är därför ofta inte mycket mer än ett kartotek med många mestadels samtida citat. Läsaren får själv sammanfoga dem, då Burke vägrar analysera eller bestämma sig för en hypotes. Det kan med lite god vilja ses som en vetenskaplig öppenhet och nyfikenhet, men recensenten uppfattar det snarare som tecken på brister i själva analysen. Läsaren får en hel del empiriska kunskaper om tidigmoderna språk och om samtida lärda människors idéer, men knappast någon idé om vad de har betytt. Burke är en expert på området och har onekligen väldigt djupa kunskaper, men boken som helhet känns otillfredsställande ofärdig.

Heiko Droste

Sascha Taetz, *Richtung Mitternacht: Wahrnehmung und Darstellung Skandinavians in Reiseberichten städtischer Bürger des 16. und 17. Jahrhunderts*, Kieler Werkstücke, Reihe E., Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 3, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004. 273 s.

Resor och reseberättelser från tidigmodern tid har blivit ett stort forskningsområde för historiker och andra humanister. Tidigare betraktades reseberättelser som en källa antingen till förhållandena i de beskrivna länderna eller till resenärens biografi. Då använde man berättelsen för att forska om resandet och de resande i sociala, kulturella och idéhistoriska perspektiv. De senaste åren har man försökt att förstå hur berättelsen i sig bidragit till skapandet av identiteter. I sin lätt omarbetade avhandling *Richtung Mitternacht* erbjuder Sascha Taetz inga nya teorier om resandet eller reseberättelser. I stället analyserar Taetz ett tjugotal reseberättelser skrivna av borgerliga, tyska resenärer till Norden under 1500- och 1600-talen, för att berätta om de nordiska länderna, och om resenärer och resandet i sig.

Boken har tre huvuddelar. Taetz inriktar sig först på resandets sociala och kulturella bakgrund för att förstå varför dessa borgerliga resenärer reste till Norden och skrev berättelser om dessa resor. Ordet "borgerlig" betecknar naturligtvis en stor mångfald av människor med olika bakgrund, intressen och mål med sina resor. Taetz undersöker hur resenärernas kulturella och sociala bakgrunder skapade deras resor och berättelser, och hon belyser hur mycket enskilda personers intressen varierade från de typiska egenskaper de delade med andra resenärer med liknande bakgrund.

I den andra delen analyseras på vilket sätt dessa berättelser behandlar de nordiska ländernas natur, människor, städer och handel. Naturen skrämde resenärerna, då den verkade vild och ociviliserad. De stora köpstäderna, och framför allt Stockholm och Köpenhamn, fångade resenärernas uppmärksamhet mest. De delade Gustav II Adolfs välkända förtjusning i stenhus, och uppskattade statens försök att bygga om Stockholm under 1600-talet. Även Visbys forna prakt, som kunde anas av dess ruiner, intresserade många; där funderade de även på hur en stad som en gång liknat Köln, hade kunnat förvandlas till en liten och förfallen by.

Taetz avslutar boken med att försöka blottlägga den borgerliga bilden av Norden, som skilde sig från de adliga föreställningarna, och hon diskuterar hur den bidrog till skapandet av nationella identiteter. Resenärerna kände att de skilde sig från Nordens invånare, i synnerhet då det vilda nordiska landskapet inte liknade det tyska. Samtidigt kände de sig ganska hemmastadda i Nordens städer. Om det fanns fall av intertextuella mönster – såsom jämförelser mellan Stockholm och Venedig – så var dessa fåtaliga och de återgav ingen enhetlig bild av Norden. Skillnaderna mellan de olika borgerliga reseberättelserna var större än skillna-

dena mellan adliga och borgerliga berättelser; Taetz föreslår att de borgerliga resenärerna hade influerats av den adliga kulturen och dess sätt att resa och förstå resandet, även om förhållandena och formerna för resorna skilde sig avsevärt.

Taetz bidrar till vår kunskap om den tyska förståelsen av Norden och det borgerliga resandet genom sina försiktiga empiriska metoder; hon vägrar att för enkla komplexa förhållanden. Boken är till nytta för historiker intresserade av resande, av nordisk historia och av kulturhistoria under tidigmodern tid.

Erik Thomson

Eva Helen Ulvros, *Dansens och tidens virvlar. Om dans och lek i Sveriges historia*, Lund: Historiska media, 2004. 287 s.

Att fånga rörelser i rummet och tiden med hjälp av ord i samtiden är svårt. Att historiskt utforska hur människor rört sig är därför en verklig utmaning. Frågan hur den fysiska fostran ser ut och vad den får för konsekvenser för människors rörelsemönster har tidigare berörts av svenska idrottsforskare.¹ Eva Helen Ulvros gör något annat: en kultur- och mentalitetshistorisk analys av dansens och lekens historia i Sverige.

Ulvros följer den svenska dansen och leken från antikens Grekland till svenskt 1900-tal, men bokens tyngdpunkt ligger på perioden från år 1600 till slutet av 1800-talet. Läsaren får följa rörelsens historia via bland annat brev, dagböcker, folklivsuppteckningar, dansböcker och bouppteckningar. Författaren visar hur dans och lek hörde samman och var en naturlig del i arbetsårets rytm. Utifrån Peter Burkes distinktion mellan den stora och lilla traditionen – elitens och folkets kultur – visar hon hur dansen och leken varit gränsöverskridande och korsbefruktande.

Ett spännande avsnitt behandlar de svenska universitetens dansmästare. Dans, fäktning och ridning var högst väsentliga kunskaper för den unge adelsmannen och statsmaktens företrädare var oroliga för att om denna utbildning inte erbjöds, så skulle studenterna lockas till universitet utomlands. Därigenom skulle Sveriges ämbetsmannakår utarmas. Eftersom det bara var män som kunde gå på universiteten under denna tid fick kvinnor som ville lära sig dansa göra det på annat håll. I de rikare familjerna kunde man anställa en privat danslärare; ibland samma personer som undervisade på universiteten.

1. För en genomgång av forskning kring fysisk fostran, se två nya avhandlingar på området: Pia Lundquist Wanneberg, *Kroppens medborgarfostran: kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919–1962*, Stockholm 2004; Björn Sandahl, *Ett ämne för alla? Normer och praktik i grundskolans idrottsundervisning 1962–2002*, Stockholm 2005.

Att lära ut dans hade inte lika hög status som att vara lärare i till exempel språk. Ulvros visar att lärarna både hade problem med att hålla ordning på studenterna och svårigheter att få ut sin lön.² Flera av dansmästarna kom dessutom från enkla förhållanden. Från slutet av 1700-talet ökade kritiken mot att de unga männen skulle undervisas i dans på universiteten. Ett nytt manlighetsideal bredde ut sig. Här följer Ulvros annan forskning som sett 1800-talet som en brytningspunkt för den framväxande moderna manligheten.³ Att 1800-talet skulle vara en kristid för maskuliniteten har ifrågasatts av historikern David Tjeder utifrån två aspekter. För det första eftersom denna tolkning bygger på att det skulle finnas *en maskulinitet* snarare än flera maskuliniteter, för det andra eftersom det verkar som om maskuliniteten ständigt är i kris.⁴ Ulvros väljer att inte ta ställning i denna fråga utan beskriver utvecklingen för den grupp av män som lärde sig dansa på universitetet och här var det uppenbarligen så att dansen kom att försvinna till förmån för gymnastiken.

Det var fäktmästaren Per Henrik Ling, från 1805 anställd vid Lunds universitet, som införde gymnastiken i undervisningen. Han ansågs vara dynamisk och kraftfull. Genom den nya gymnastiken danades den moderne mannen – oavsett social klass. Den dans som tidigare lärts ut på universitetet hade varit en tydlig klassmarkör. Med tiden privatiserades dansen även för män.

Under andra hälften av 1800-talet uppkom en annan kritik mot dansen. Väckerörelsen ansåg dansen omoralisk och syndig, en typ av kritik som framfördes även under 1900-talet, inte minst sedan pardansen slagit igenom. Dansen var inte längre en kollektiv företeelse, utan dans var något man utförde i par – man och kvinna. Parallellt med kritiken fanns det ett svärmeri för det naturliga. Precis som i andra delar av kulturen svärmades det för det folkliga, här folkdansens. Här framkommer med all tydlighet historiens komplexitet – kritik och svärmeri samtidigt.

Boken är modig eftersom det dras långtgående slutsatser om vad dansen betyder för människan. Utifrån kulturhistorikerna John Huizinga och Norbert Elias talar Ulvros om att samhället förändras från ett samhälle där människor haft fria möjligheter att uttrycka sina känslor till ett samhälle där känslorna är alltmer återhållna och där leken fått en allt mindre plats. Författaren hävdar att det aktiva kulturutövandet minskar till förmån för ett passivt kulturkonsumerande – vi leker och dansar mindre. Hon menar vidare att detta är en ”djupgående och

2. Svårigheter att få ut sina löner hade dock även andra lärare, se Per-Johan Ödman, *Kontraster nas spe: en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, 2, Stockholm 1995, s. 350 f; Susanna Hedenborg, *Reproduktionens resurser: spädbarnsvård i Stockholm 1750–1850*, Lund 2004, s. 154.

3. George L. Mosse, *The image of man: the creation of modern masculinity*, Oxford 1999; Anthony E. Rotundo, *American manhood: transformations in masculinity from the revolution to the modern era*, New York 1993. Mosse och Rotundo diskuteras inte i boken.

4. David Tjeder, *The power of character: middle-class masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003.

ödesdiger mentalitetsförändring". Om detta stämde vore jag kanske beredd att hålla med henne, även om jag inte skulle vilja leva utan delar av det som Johan Söderberg och Arne Jarrick i Elias' efterföljd kallat civilisationsprocessen.⁵ Men ett ökat konsumerande behöver inte betyda att man själv är inaktiv. Synen på dans och kultur är generationsberoende. Det som vi, medelålders akademiker, upplever som kultur är inte samma kulturella uttryck som syns bland dem som är i skolåldern. När Gudrun Schyman går på rejv väcker det anstöt. Det ses inte som ett aktivt kulturutövande. Det hade varit spännande att fylla på studien med reflektioner över street- och breakdance, rejv och lajv. Här finns män som dansar och där manligheten och kvinnligheten bygger på att man är just bra på dansgolvet. Här finns även människor som leker i dagar och nätter, hittar på egna världar och språk. Jag är alltså tveksam till om man verkligen kan tala om att dansandet och lekandet minskat. Samtidigt tycker jag att boken är viktig. Ulvros visar att det går att skriva om rörelse till musik och hon öppnar ett nytt forskningsfält i gränslandet mellan det idrotthistoriska och det kulturhistoriska. Det är spännande.

Susanna Hedenborg

Nils Jörn (utg.), *Servorum Dei Gaudium: das ist Treuer Gottes Knechte Freuden-Lohn: Lebensbeschreibungen aus dem Umfeld des Wismarer Tribunals*, Band 3, Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, 2003. 383 s.

Dirk Alvermann (utg.), *Im Hause des Herrn immerdar: die Lebensgeschichte des Augustin von Balthasar (1701–1786) von ihm selbst erzählt*, Band 2, Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, 2003. 164 s.

Vid westfaliska freden tillföll territorierna Bremen-Verden, Wismar, Vorpommern med Rügen och delar av Hinterpommern den svenska kronan. I statsrättsligt hänseende förblev provinserna delar av det tysk-romerska riket men undandrogs från de båda högsta riksdomstolarnas jurisdiktion. Som ersättning för rikskammarrätten och rikshovrådet förpliktades de svenska myndigheterna att inrätta en högsta domstol, ett tribunal, på lämplig ort i Tyskland. Valet föll på Wismar och den 17 maj 1653 invigdes den domstol som kom att prägla rättslivet i de svenska provinserna men också genom sin utstrålning påverka jurisdiktioner utanför dessas gränser.

Sedan mitten av 1970-talet då Kjell Å. Modéers rättshistoriska avhandling *Gerichtsbarkheiten der schwedischen Krone im deutschen Reichsterritorium* gavs ut

5. För exempel det mellanmännliga våldets tillbakagång, se Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära: folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 2002. Ulvros för heller ingen diskussion utifrån den svenska debatt som förevarit om civiliseringsprocessen. För de senaste inläggen i denna se å ena sidan Dag Lindström, å andra sidan Johan Söderberg & Arne Jarrick i *Historisk tidskrift* 2004:2, s 261–290.

och i synnerhet efter de politiska omvandlingarna i Europa, har tribunalet i Wismar uppmärksamrats från både nordisk och tysk sida. Tribunalets 350-årsjubileum markerades av konferenser såväl i Wismar som i Greifswald, samtidigt som litteraturen avseende domstolen är stadd i tillväxt. År 2003 utkom två arbeten i serien Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, utgiven av Jens E. Olesen vid Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, som båda har anknytning till Wismarska tribunalet och då företrädesvis till dess personal.

Den av Nils Jörn i denna serie utgivna *Servorum Dei Gaudium: das ist Treuer Gottes Knechte Freuden-Lohn: Lebensbeschreibungen aus dem Umfeld des Wismarer Tribunals* omfattar – som titeln antyder – levnadsbeskrivningar avseende personer, anställda vid tribunalet samt i viss mån anhöriga till domstolsanställda. Det rör sig, på ett undantag när, om likpredikningar som återges ordagrant efter bevarade tryck (i ett fall dock efter handskrift) och som suppleras med utförliga kommentarer. Därutöver omfattar volymen en inledning med presentation av materialet och den genre som likpredikningarna utgör samt ett analyserande avsnitt som under rubriken "Thesen zu einer Kollektivbiographie" sammanfattar den dömande personalens ursprung, utbildning och karriär. Bandet avslutas med två bilagor med sammanställningar av domstolens personal- och avlöningsförhållanden 1653–1806.

Jörn konstaterar i arbetets inledning att personkretsen kring tribunalet – bortsett från ett undantag: den förste vicepresidenten David Mevius (1609–1670) – hittills inte framkallat något större intresse i den (rätts-)historiska forskningen, trots att prosopografiska undersökningar genomförts avseende skilda personalkategorier vid rixskammarrätten. Jörns föreliggande arbete syftar till att presentera en större krets av personer med anknytning till domstolen och att dra in dessa i den historiska och rättshistoriska forskningens medvetande. Det återgivna materialet härstammar primärt från universitetsbiblioteket i Greifswald men har kompletterats med tryck från olika stats- och universitetsbibliotek i Nordtyskland. Även om urvalet av personer naturligtvis påverkats av i vilken mån biografiskt material från perioden förelegat, anser Jörn att livsödena kan betecknas som representativa för perioden. Som läsare är man benägen att hålla med: Utgivaren presenterar ett brett spektrum av personer med anknytning till tribunalet, personer av varierande socialt och geografiskt ursprung och med skilda karriärvägar. De levnadsbeskrivningar som har domstolsmiljöns kvinnor som huvudpersoner är berikande och tillför nya perspektiv på ett annars av män dominerat nätverk.

Den kommenterade sammanställningen är disponerad efter fem faser i domstolens utveckling och omfattar perioden från grundandet 1653 till cirka 1750. Skedena presenteras utförligt i fem avsnitt, vilka vart och ett följs av de biografier som hör till perioden. Det återgivna textmaterialet omfattar redogörelser för 24 levnadsöden. Personkretsen innefattar presidenter, vicepresidenter, en större grupp assessorer, en företrädare var för posterna som protonotarie, registrator,

advokat, kanslist och auskultant, två personer som presenterades för assessorstjänster men som inte vann anställning vid domstolen, samt fyra kvinnor: två hustrur till vicepresidenter och två assessorhustrur, varav en var född in i domstolens tjänstemannamiljö. Levnadsbeskrivningarna ger mycket information om personernas sociala härkomst, om utbildning, resor och karriärvägar, även om man som läsare självfallet, och som utgivaren också framhåller, bör vara medveten om genrens speciella förutsättningar: "Natürlich waren laut der Personalia in den Leichenpredigten alle vorgestellten Personen fleißige, fähige und unbestechliche Juristen, hervorragende Familienväter, treusorgende Mütter und beispielgebende Ehegatten oder außergewöhnlich kluge Kinder, die Anlaß zu Hoffnungen gaben." (s. 12) De kommentarer som fogats till levnadsbeskrivningarna bygger inte bara på gängse (handboks-)litteratur utan också, och det till stor del, på opublicerat arkivmaterial. Utgivaren är frikostig med hänvisningar till källor i nordtyska stads- och landsarkiv, i statsarkivet i Szczecin, i riksarkiven i Stockholm och Köpenhamn samt i Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien. Därmed höjer arbetet sig också i denna del betydligt över den rena sammanställningens nivå.

Av störst omedelbart intresse för en svensk publik är sannolikt de levnadsbeskrivningar som hänför sig till Johan Oxenstierna, president för tribunalet under åren 1654–57, Gustav Helmfelt, assessor från 1672 till sin död 1674, Elisabeth Gyllenstierna, hustru till Vilhelm Julius Coyet (vicepresident under åren 1693–1705), vidare Margaretha Törnflycht, gift med vicepresidenten och senare presidenten (1728–32) Johan Lillienstedt samt, sist i bandet, presidenten under perioden 1769–82 Carl Otto von Höpken. Under det att Höpkens biografi är en handskreven tysk översättning av dennes levnadslopp som det återges i Rehbinders uppdatering av Stiermans *Matrikel öfwer Swea rikets ridderskap och adel* är de övriga tyskspråkiga predikningar. Predikan över Johan Oxenstierna hölls således när presidentens lik 1658 bars ut från Mariakyrkan i Wismar för att föras över till Sverige. Gustav Helmfelts likpredikan hölls vid dennes gravsättning i Alten Stettin 1674, Elisabeth Gyllenstiernas och Margaretha Törnflychts vid begravningsakterna i Wismar 1703 respektive Stralsund 1730.

Det är tidigare nämnt att Jörns kommentarer håller mycket hög klass men det förekommer dock några mindre oklarheter i detaljerna. Oxenstierna anges i arbetet vara född den 17 maj 1611, men i Elgenstiernas *Den svenska adelns ättartavlor* anges dagen till den 24 juni, en uppgift som har sannolikheten för sig: i predikan uppges "am Tage Johannis des Täuffers" som tidpunkt. Att materialet inte förekommer i Hans Gillingstams källor och litteratur till den oxenstiernska släktartikeln i *Svenskt biografiskt lexikon* talar för att texten inte uppmärksammas av svensk forskning. Vad beträffar Margaretha Törnflycht noterar Jörn att namnen på hennes barn med Johan Lillienstedt inte framgår av källorna; också här hade Elgenstierna kunnat konsulteras. Till samma grupp av förbiseenden hör att man som svenskspråkig läsare kan notera en och annan felläsning av ortnamn.

Detta vållar inga större problem, lika lite som de ibland varierande namnformerna i den kommenterande texten.

I det avslutande kapitlet sammanfattar utgivaren ett större material avseende den dömande personalen (d.v.s. vicepresidenterna och assessorerna, sammanlagt 52 levnadsöden) under perioden 1653–1806. Kapitlet står tämligen självständigt i förhållande till bandets övriga innehåll men bidrar till att sätta in levnadsbeskrivningarna i ett större sammanhang. Utan att här gå in på detaljer, kan man med Jörn konstatera ett nära samband mellan den svenska stormaktspolitiken sammanbrott och domarrekruteringen. Domarkåren rekruterades inledningsvis från de mest inflytelserika borgerliga och adliga familjerna i framför allt Pommern, Mecklenburg, Wismar, Sverige och Bremen. Som en konsekvens av de svenska landavträdelserna, minskade domstolens betydelse under 1720-talet och därmed också dess attraktivitet hos de mera privilegierade adelsgrupperna i både Pommern och Sverige. För att trots detta bevara domstolens anseende, riktades nyrekruteringen mot en krets av äldre professorer, hovrättsassessorer eller borgmästare i de ännu svenska områdena – en politik som gagnade kvaliteten på tribunalets dömande verksamhet men som samtidigt i sig kunde medföra problem: Risker för jävsituationer ökade ju mindre kretsen av kompetenta sökande blev. Domstolens ställning som en i huvudsak regional angelägenhet, som en hedersam slutpunkt på en lyckad juristkarriär inom hembygdens gränser, befästes. Nils Jörn har genom denna volym bidragit till att kasta nytt ljus över en intressant del av Östersjöområdets historia.

I den av Dirk Alvermann i samma serie utgivna *Im Hause des Herrn immerdar: die Lebensgeschichte des Augustin von Balthasar (1701–1786) von ihm selbst erzählt* kommer en av 1700-talets domare vid tribunalet själv till tals. Det handlar här om en kommenterad utgåva av professorn i Greifswald, sedermera assessorn och vicepresidenten vid tribunalet, Augustin von Balthasars självbiografi. Levnadsbeskrivningen sträcker sig fram till 1765 och vidrör bara kortfattat författarens upplevelser av domstolsmiljön i Wismar. Inte desto mindre är skildringen av stort intresse, också ur en mera renodlad rätts- och domstolshistorisk synvinkel – läsaren får en direkt inblick i Balthasars sociala situation, i hans nätverk samt i hans utbildnings- och karriärvägar, det vill säga i den förhistoria som ledde fram till assessoratet. Även om texten inte är okänd för historieforskningen så är det första gången som materialet återges efter den originalhandskrift som numera förvaras på universitetsarkivet i Greifswald. Förutom levnadsbeskrivningens text omfattar volymen en inledning med en närmare presentation av huvudpersonen och det utgivna materialet, ett namnregister samt en släkttavla. Den egentliga självbiografien är försedd med förklarande och fördjupande noter.

Augustin Balthasar härstammade från en av de släktkonstellationer som bland annat genom en målmedveten äktenskapspolitik dominerade provinsens offentliga liv under mitten och senare delen av 1700-talet. Till den krets av anhöriga

som kom att få betydelse för den tidigt faderslöse Augustins liv och karriär hörde den ortodoxe generalsuperintendenten Johann Friedrich Mayer och juristprofessorn i Greifswald Philipp Balthasar Gerdes. Under påverkan och protektion av Gerdes ägnade den unge Balthasar sig åt juridikstudier, först vid hemuniversitetet och därefter kortvarigt vid universitetet i Jena, en vistelse som också bildade upptakten på en peregrinationsresa till Nederländerna. Om inte annat så för tidsbildernas skull hör skildringen av denna resa – och av det något snöpliga mötet med Christian Wolff i Marburg – till det som bör framhållas i den nu publicerade självbiografin. Hemkommen till Greifswald kreerades han till juris licentiat, några år senare (1730) till doktor och tillträdde som sådan 1734 en professur vid juridiska fakulteten. År 1763 övergick han till ett assessorat i Wismar och avancerade 1778 till posten som vicepresident, ett uppdrag som han innehade till sin död 1786. Något förenklat torde man kunna reducera Balthasars recept på framgång till fyra ingredienser: släktrelationer, mångsidig begåvning, hårt arbete samt en viss färdighet i ränksmideri, allt dominerat av en pietistisk världsåskådning.

Släktrelationernas betydelse kan anas redan i omnämmandet av Mayer och Gerdes, två av de viktigaste familjerna i dåtidens akademiska Greifswald. Augustin von Balthasars begåvning tog sig uttryck i en rad arbeten med anknytning till hemprovinsens historia och rättsliga förhållanden, en kombination av *Jus und Historie* som var kännetecknande för många av de mera framträdande tyska 1700-talsjuristerna. Också det faktum att Balthasar var drivande kraft i stiftandet av två lärda sällskap med anknytning till universitetet understryker hans medvetenhet om strömningarna i den lärda världen. Att hans verksamhet som universitetslärare och forskare rönt uppskattning även utanför Svenska Pommerns på många sätt snäva gränser visades i det att han kom i åtanke för en professur vid periodens ledande tyska universitet, det i Göttingen. Arbetet inom Greifswalduniversitetet var ofta präglat av spänningar, inte minst i konfessionellt hänseende. Trots att Balthasar hade hört till kretsen runt den ortodoxe Mayer, kom han själv att företräda ett pietistiskt fromhetsideal. Konflikterna mellan pietister och mera ortodoxa lutheraner vid universitetet har uppmärksamrats tidigare och är av naturliga skäl noggrant återgiven i levnadsteckningen. Men också på annat sätt bär självbiografin vittne om Balthasars pietistiska övertygelse: den bör – som Alvermann betonar i inledningen – läsas som ett lovprisande av den gode Guden, som en berättelse om Guds ledning. Detta medverkar till att texten ibland kan ”synas röja en viss egocentrisk och formalistisk läggning i livets små angelägenheter”, något som i sig inte hindrar att man genom Balthasars skildring får en levande bild av 1700-talets juridiska aktörer i Svenska Pommern och deras förutsättningar.¹

Per Nilsén

1. Cit. B. Boëthius, "Augustin von Balthasar", art. i *Svenskt biografiskt lexikon*, 2, Stockholm 1920, s. 627.

V. V. Aleksejev (red.), *Metallurgicheskije zavody Urala XVII–XX vu.: entsiklopedia*, Jekaterinburg: Ryska vetenskapsakademien, Uralska avdelningen, Institutet för historia och arkeologi, 2001. 535 s.

Uralska avdelningen av den ryska vetenskapsakademien har firat 300-årsminnet av järn- och metallbrytningen och järn- och metallindustrin i Ural med att utge en encyklopedi över de bruk och industrier som varit verksamma inom regionen. Denna omfattar fyra förrevolutionära guvernemeter (*gubernii*) och fem moderna regioner (*oblasti*) och verket täcker tidsperioden från hanteringsens början fram till år 2000.

Encyklopedin är uppställd efter brukets eller industrins namn och omfattar mer än 300 sådana fylligt behandlade artiklar, som ibland täcker flera sidor. Dessutom förekommer en rad hänvisande uppslagsord, för alla de bruk som hade mer än en beteckning under årens lopp. Det förefaller som om man har gjort en mycket fullständig genomgång av de metallproducerande enheterna inom regionen.

För varje bruk ges en brukshistoria som är mer eller mindre detaljerad beroende på materialtillgången. Framför allt är denna historia inriktad på att redovisa brukets ekonomiska bas och tekniska utveckling som en grund för produktionsutvecklingen. Denna redovisas i allmänhet i tabeller med angivelser av produktionen i pund eller ton, vanligen på årsbasis för valda år. Olika produkter särskiljs, vilket är viktigt, eftersom många av enheterna marknadsförde mycket varierande produkter. Tackjärn och olika former av bearbetat järn och stål var huvudprodukter på järnsidan, men dessutom utvanns zink, koppar och silver på olika orter.

Det har uppenbarligen inte varit alldeles lätt att ställa samman en encyklopedi av detta slag. Som exempel kan nämnas att järnbruksverksamheten i Nizjnij Tagil presenteras under tre olika uppslagsord, men så har det också varit en huvudort för järnbearbetningen under hela perioden från tidigt 1700-tal till i dag. Det tidiga gjutjärns- och järnmanufakturverket, som ingick i N. N. Demidovs företagsimperium och därefter dess särskilda organisation fram till revolutionsåret 1917, följs i en artikel. Det järnverk som kom till som dess efterträdare uppkallades efter V. V. Kujbysjev och spelade en stor roll under 1920 och 1930-talen, men många grenar av dess verksamhet stängdes successivt från 1961 till 1987. Den nya stora järnindustrin blev i stället Nizjetagilskij metallurgitjeskij, ett kombinat som under lätt varierade namnformer varit aktivt från 1930-talet fram till nutid. Produktionens ökning har varit oerhörd. En viss bild får man av investeringsverksamheten i teknisk utrustning. Vad man dock saknar i dessa artiklar är några siffror som kunde ge en bild av lönsamheten. Självklart är detta särskilt svårt för företag verksamma i en planekonomi, men det hindrar inte att man skulle vilja veta inte bara produktionens omfattning utan också utvecklingen av löner och

andra omkostnader. Sådana uppgifter ges dock inte, möjligen därför att material saknas eller (troligare) inte ställts till förfogande.

För den som är intresserad av järnindustrins utveckling under perioden 1750–2000 finns här mycket att hämta om än uteslutande rörande produktionen och nästan inte alls rörande sociala förhållanden inom industrin. Jämförelser med Sverige görs inte, men det är uppenbart att denna inventering skulle varit en guldgruva att ösa ur för det jämförande projektet Bergslagen–Ural, som genomfördes av svenska och ryska forskare i början av 1990-talet. Det förefaller inte omöjligt att denna viktiga och detaljerade encyklopedi inspirerats av projektet eftersom V. V. Aleksejev, som är ansvarig för encyklopedin, också var en av projektledarna och D. V. Gavrilov, som är en flitig bidragsgivare i encyklopedin, också deltog i projektet. Den omfattande och systematiska datainsamlingen och datapresentationen gör att också svensk forskning nu får nya möjligheter att betrakta den uraliska utvecklingen i jämförelse med den svenska.

Rolf Torstendahl

Andreas Marklund, *I hans hus: svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå: Borea Bokförlag, 2004. 327 s.

När Andreas Marklund sätter den svenska manligheten i historiskt fokus är kvinnorna hela tiden närvarande. Raka i ryggen står de inför domstolen när männen inte levt upp till normen om den goda husbonden. Husets överhuvud super och misshandlar, medan husmor förtvivlat bjuder motstånd. Det är ingen nådig bild av bondekulturens manlighet som Marklund visar upp när han ger sig i kast med att undersöka manlighets- och äktenskapsideologins utveckling.

I boken analyseras hur begreppen huset, hushållet, sängen och hälsa–sjukdom använts i 128 uppländska äktenskapsmål under åren 1770–1774, 1800–1804 och 1830–1834. Ett begrepp är i Marklunds definition ett eller flera sammanhängande betydelsebärande nyckelord av olika väsentliga perspektiv, som normativa riktningar, sociala relationer och etiska principer, i en viss historisk situation. Den stora skillnaden mellan ord och begrepp är med andra ord att begreppet är ett koncentrat av historisk betydelse. Sålunda betecknade studiens mest grundläggande begrepp, *huset*, i regel inte alls en byggnad utan den gifte mannens politiska mandat. Den gode husbonden var ekonomiskt duglig och höll sitt hus i ordning samtidigt som han ansvarade för husets andliga fostran. Under 1800-talets första decennier började begreppet hus allt mer att kopplas till en kvinnlig jurisdiktion via nyckelordet huslig. Denna kvinnlighet rymde dock inget politiskt mandat utan var av en moralisk karaktär. Den tillgivna hustrun blev det goda äktenskapets källa. Hon skulle trösta, älska och civilisera det otämjda vilddjur som lurade i mannens inre.

Äktenskapets ekonomiska bas utgjordes av hushållet. Att kunna hushålla, det vill säga att kunna sörja för sitt och de sina, var nödvändigt för den man som ställde krav på husbondeligt självstyre, eftersom mannens äktenskapliga duglighet i regel definierades av hans bärgningskraft och arbetsförmåga. I äktenskapsmålen var den manliga Andra han som inte klarade av att försörja hustru och barn. I kontrast mot den Andra framstod bondeklassens män som driftiga, bärkraftiga och inte minst anständiga, eftersom hushållningsbegreppet också relaterades till moral. Trots att hushållet även kopplades till kvinnor var det stor skillnad på kvinnlig och manlig hushållning. Grundfundamentet i kvinnlig hushållning var konsten att få begränsade tillgångar att räcka till. Symbolen var den nyckelknippa med vilken innehavaren kontrollerade tillgängligheten till visthusbodarna och andra förråd. Marklund menar att det på 1800-talet fanns en klyfta mellan bondekulturens kvinnoideal och det ideal som myndigheterna förespråkade. Medan bondeklassen höll fast vid en nyckelbaserad kvinnlighet hyllade landets präster och ärkebiskopar den självförsakande husängeln med det moraliska totalansvaret.

Sängen som begrepp spelade en central roll i särskilt 1700-talets äktenskapsmål. Tillsammans med kyrkovigseln ansågs samlaget vara det band som knöt mannen och kvinnan samman och i bilden av det goda äktenskapet ingick ett regelbundet umgänge i den äkta sängen. Ansvar för den sängbaserade aktiviteten åvlade mannen. Han hade i egenskap av husbonde ansvaret för husets stabilitet och därmed även för samlagsplikten. En hög sexuell aktivitet inom äktenskapet ansågs hindra osedlighet och andra för äktenskapet söndrande laster. Beskrivningar av makars sexuella verksamhet har så gott som helt försvunnit på 1800-talet, en tystnad Marklund framhåller som talande och som pekar mot den intimitetsfär som började växa fram inom äktenskapsideologin. Kärleksbegreppet handlade inte längre om flitigt sexuell umgänge utan om tillgivenhet, moral och omvårdnad. Därmed började det också kopplas till kvinnlighet. I takt med att det goda äktenskapet fylldes av intimitet och varma känslor kom dessutom barnens välfärd i fokus.

Under 1800-talet började manlig oförmåga allt mer att kopplas till den mentala karaktären i stället för till fysisk hälsa. Dessutom länkades vansinne och destruktiva drag till omätligt drickande. I mannens inre lurade en asocial och amoralisk best som frigjordes av ett alltför vidlyftigt drickande – eller för den delen av en bristande självkontroll. Hustruns nykterhet tillsammans med huslighet och kärlek var den motvikt som stimulerade mannen till måttligt drickande. En tillgiven hustru blev på så sätt dryckenskapens motsats inom 1800-talets äktenskapsideologi.

Av de drygt 100 äktenskapsmål som Marklund analyserat är det ett tiotal personer som vi får lära känna närmare. Bland dem finns prästhustrun Elisabet, bondfrun Karin och överklassdamen Christina, som alla klagade på att deras män

ryckt hushållet ifrån dem genom att överlämna visthusnycklarna till tjänstefolket. Den 17-åriga Eva som tillsammans med sin far inför häradsrätten framhärskade att hennes make minsann inte fullgjort sin äktenskapsplikt fast de varit gifta i tre år. Skräddarlärlingen Olof som tvingades att leva sitt liv som ogift eftersom han diagnostiserats med fallandesjuka och bonden Eric som klagade hos domkapitlet på att kyrkoherden försökte hindra hans äktenskap med en 40 år äldre kvinna. Det är i den enskilda individens klagan och motstånd som Marklund sökt och synliggjort äktenskapsideologins manlighet – och kvinnlighet. För det här är lika mycket en berättelse om hur ett kvinnodominerat hem- och familjeideal växte fram på bekostnad av ett våldslatent husbondeideal.

Helena Björnfort

Mary S. Hartman, *The household and the making of history: a subversive view of the western past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 297 s.

Den amerikanska genushistorikern Mary S. Hartman inleder sin bok om hushållets historia med den bekanta och konventionella fråga som sysselsatt ekonomer, sociologer och historiker alltsedan 1800-talets slut: hur kan vi förklara att det geografiska område vi nu kallar Västeuropa, en ekonomisk och kulturell periferi för tusen år sedan, från och med 1500-talet kunde träda fram på den globala arenan som en ekonomisk och politisk dominant, och som den moderna demokratiens basområde?

Det svar hon ger är kontroversiellt. Det är inte industrialiseringen, kapitalismen, upptäckten av den Nya världen, nationalstatssystemet eller några andra faktorer i den så kallade moderniseringsprocessen som är förklaringen. Det som har gjort Västeuropa unikt är i stället dess i global jämförelse säregna hushålls- och äktenskapsmönster. Hartman presenterar en provokativ och imponerande Stor Berättelse om Västerlandets historia, och lyckas göra historisk demografi till fascinerande läsning. Äktenskapsmönstret blir här något av en historiens primus motor. Det får bära ansvaret för mindre trevliga företeelser som häxprocesser, homofobi, den moderna individens ensamhet och otrygghet – men också och framför allt för demokrati, välstånd och inte minst den unika jämlikhet mellan män och kvinnor som skiljer Väst från större delen av världen.

Hur har detta unika system sett ut? Kanske blir det tydligast om man kontrasterar det mot det äktenskapsmönster som dominerat – och ännu dominerar – i större delen av den övriga världen. Där har kvinnorna gifts bort unga, redan i de tidiga tonåren, med en ofta tio år äldre man; äktenskapen var arrangerade av föräldrarna; det nya paret flyttade in hos brudgummens föräldrar – hushåll med mer än ett gift par var vanliga; och mycket få förblev ogifta. Så har mönstret

sett ut i sydöstra Europa, i Mellanöstern, Indien, Kina och i stora delar av Afrika.

I Västvärlden – noga räknat är det egentligen nordvästra Europa med Nordamerika som Hartman uttalar sig om – har det sedan långt före industrialiseringen varit radikalt annorlunda. Här har kvinnorna gift sig sent, vid 24–26 års ålder, och med män som varit så gott som jämnåriga; ofta hade båda parter tillbringat några år som tjänstefolk i jordbruket eller i städerna, borta från föräldrarnas kontroll; och de unga startade ett nytt hushåll, delvis med hjälp av de besparingar de samlat under åren som självständiga arbetare. Valet av äktenskapspartner låg i praktiken hos dem själva, inte hos föräldrarna. Många förblev ogifta – över en tiondel av befolkningen för cirka 100 år sedan, ännu större andelar på 1600- och 1700-talen.

Nu menar Hartman att historikerna och sociologerna inte förstått den dynamiska kraften i det västeuropeiska äktenskapsmönstret. Familjen har beskrivits som en arena för förtryck av kvinnor, som kunde bli aktörer i samhällslivet först när de lämnade hemmet och blev fabriksarbeterskor eller medlemmar i suffragetterörelsen och liknande. Men enligt Hartman är det just i familjen som de strukturella betingelserna för kvinnorna att hävda oberoende och jämlikhet funnits. Förutsättningarna har varit mogen ålder vid äktenskapets ingående, arbetslivserfarenhet och avsaknad av förtryckande svärföräldrar.

I en jämförelse mellan dagens norra och västra Europa och Medelhavsområdet tycker sig Hartman finna skillnader som kan härledas till olika äktenskapsmönster. I norr härskar en "svag" familjeregim där ungdomarna lämnar hemmet tidigt men gifter sig sent. I söders "starka" regim stannar de unga hemma tills de gifter sig, även om de arbetar och i övrigt har ett vuxet liv. Typen av familjeregim får omfattande konsekvenser. I de starka utför familjen många av de uppgifter som samhället eller staten tar hand om i de svaga, exempelvis fattigvård och äldreomsorg. I de starka regimerna finns färre hemlösa och större känsla av trygghet och gemenskap. I de svaga värderas individualism och oberoende högt, men ensamhet upplevs också som ett problem för många. I starka regimer har familjen varit en magnet som tvingat blickarna bort från det civila och politiska livet, i de svaga har deltagande i föreningsliv och politik vuxit fram som alternativ, med välgörande konsekvenser för den sociala tillit som är basen för demokratisk utveckling.

Boken är stimulerande och provokativ, men därmed också problematisk. Trots Hartmans brasklappar ges det västeuropeiska äktenskapsmönstret en omnipotent förklaringsförmåga. Det blir historiens nyckel lite på samma vis som produktivkrafterna i den marxistiska historieuppfattningen. Men det är en djärv tes, även om orsakssambanden är svåra att belägga.

Boken bygger på redan publicerade forskningsresultat, ofta 30–40 år gamla. De demografer som först gjorde upptäckterna förstod emellertid inte betydelsen, och den följande generationen av historiker var inte längre intresserad av så kal-

lade hårddata utan vände sig till kulturhistoria och diskursanalyser. Som en rostig mina från kriget har materialet guppat omkring i biblioteken med bibehållen sprängkraft. Metaforen är inte Hartmans, men så ser hon saken.

Naturligtvis förnekar inte författaren att männen även i Nordvästeuropa varit privilegierade och haft makt över kvinnorna. Men i ett globalt perspektiv lyfter hon fram tankvärdheter: i väst hittar vi inga burkas, inga änkebränningar och ingen fotsnörning. De som utgår från premissen att det är samma talibaner här som där finner inget stöd i framställningen. Även om man kan känna sig tveksam till att följa Mary S. Hartman hela vägen så måste man applådera ambitionen att försöka ersätta universella antaganden om patriarkatet med en analys som baseras på konkreta empiriska studier av historiska förlopp och samhällsstrukturer.

Börje Harnesk

David Mitch, John Brown & Marco H. D. van Leeuwen (red.), *Origins of the modern career*, Gateshead: Ashgate, 2004. 342 s.

I dagligt tal associeras ordet karriär ofta med framgång. I forskningen har ordet också getts en bredare innebörd och kommit att innefatta människors arbetslivshistorier oavsett om de innefattar avancemang till åtråvärda positioner eller inte. Det är i denna mening som karriärer studeras i antologin *Origins of the modern career*.

En begreppslig utgångspunkt för antologin är att det finns två slags karriärer: informella och formella. Den formella karriären kännetecknas av att det finns klart uttalade regler för hur träning och avancemang inom en organisation eller inom ett yrke går till. Utbredningen av denna typ av arbetslivsmönster betraktas av antologins redaktörer som en relativt modern företeelse. De medger att formella karriärstrukturer går att finna långt tillbaka i tiden men menar att de var förbehållna de övre samhällsskikten. Från 1800-talet och framåt kom allt fler okvalificerade arbetare att befinna sig på interna arbetsmarknader med i förväg definierade befodringsvägar.

Det är också denna period, med tonvikt på årtiondena kring sekelskiftet 1900, som flertalet av bokens uppsatser behandlar. Rumsligt finns en koncentration till Europa och Nordamerika; av bokens tolv empiriska bidrag handlar sex om Storbritannien. Endast ett av bidragen, María Siliva Badozas studie av karriärer i den argentinska tryckeriindustrin, berör förhållanden utanför Europa och Nordamerika. Vidare kan noteras att antologins fallstudier i huvudsak handlar om mäns karriärer. Detta intryck uppvägs inte av en särskild sektion med rubriken "The Influence of gender". Här finns en endast två uppsatser: Pat Thaness studie av kvinnliga Cambridgestudenters levnadsöden under 1900-talet och Alison C.

Kays undersökning av kvinnor som egenföretagare i 1700- och 1800-talens London. Den sistnämnda uppsatsen kan endast svårigen inrymmas under bokens övergripande tema; Kays presenterar tvärsnitt av egenföretagandets omfattning vid tre tidpunkter men säger föga om hur de kvinnliga företagarernas karriärer gestaltade sig över tiden.

Från en svensk horisont kan nämnas att Ineke Maas och Marco van Leeuwen bidrar med en undersökning av yrkesmässig mobilitet i Sundsvall under 1800-talet. Undersökningen bygger på ett omfattande material från demografiska databasen i Umeå och skiljer sig från uppsatserna i övrigt på så vis att den undersöker en hel population – alla vuxna män – i ett geografiskt område. Antologins övriga bidrag är i regel fokuserade på karriärer i enskilda företag eller särskilda yrkesgrenar.

I merparten av bidragen används individdata som bearbetats med tämligen enkla metoder. I ett av de tre översiktliga kapitel som inleder boken introducerar visserligen Ineke Maas livsförloppsanalys (*event history analysis*) – en statistisk teknik som ofta tillämpas i den moderna karriärforskningen. Metoden, som kan ses som en vidareutveckling av demografernas livstabeller, går ut på att följa individer över tiden fram tills en viss händelse – exempelvis ett avancemang på karriärstegen – inträffar. Den stora fördelen med livsförloppsanalys, till skillnad från en ansats som bara använder data från en eller två tidpunkter, är att den gör det möjligt att uttala sig om kausala samband. Nackdelen är förstås att den ställer stora krav på källmaterialet och på forskarens arbetsinsatser. Vad som behövs är i princip longitudinell information om individers livsförlopp – exempelvis tidpunkter för anställningars början och slut samt familjebildning. Av detta skäl är Maas pessimistisk till metodens spridning inom historisk karriärforskning. Livsförloppsanalys tillämpas endast i ett av bidragen i antologin, John Browns och Gerhard Neumeiers studie av migranters karriärmönster i München runt sekelskiftet. Det bör emellertid noteras att metoden har nått stor spridning bland historiska demografer och det finns även ett antal exempel på tillämpningar på data från företagsarkiv. Om den historiska karriärforskningen skall kunna gå från att enbart beskriva till att också förklara krävs mer sofistikerade metoder än vad som visas prov på i *Origins of the modern career*.

Sammantaget ger antologin ett något spretigt intryck. Flera av bidragen saknar tydliga teoretiska ansatser och har vaga problemformuleringar. Det är svårt att dra några övergripande slutsatser. Snarare får de olika fallstudierna ses som smakprov som förhoppningsvis kan inspirera till fortsatt forskning inom ett fält där mycket återstår att göra. Ett önskemål för framtiden är mer av systematiska komparationer där forskare med gemensamma teoretiska och metodologiska utgångspunkter exempelvis jämför hur karriärer gestaltat sig i en viss näringsgren i olika länder.

Tobias Karlsson

Robert B. Marks, *Den moderna världens ursprung*, Lund: Arkiv, 2004. 207 s.

För några år sedan upplevde den historieskrivning som inspirerats av *world system*-analyser en renässans. År 1998 publicerade Andre Gunder Frank, en av de ledande *world system*-historikerna på 1970-talet, en mycket inspirerande men också kontroversiell bok, *Re-Orient: global economy in the Asian age* (1998), och två år senare utgavs Kenneth Pomeranz' *The great divergence: China, Europe and the making of modern world economy*. Både Franks och Pomeranz' syfte var i första hand att ifrågasätta den gängse eurocentriska bilden av global kapitalistisk utveckling. Enligt deras uppfattning befann sig Europa fram till slutet av 1700-talet i utkanten av den globala ekonomiska, sociala och politiska historien. Den maktposition som kontinenten fick under 1800-talet berodde heller inte på några speciella institutionella eller kulturella fördelar utan på helt andra faktorer. De vänder sig alltså mot den bild av eurocentrisk historieskrivning som representeras i lika stor utsträckning av Adam Smith, Karl Marx, Max Weber, Immanuel Wallerstein, Fernand Braudel och den moderna institutionella teorin; som ett färskt exempel kan nämnas David S. Landes bok *The wealth and poverty of nations* (1998). I ett annat perspektiv kan man se Pomeranz' och Franks arbeten som reaktioner på Asiens snabba ekonomiska utveckling under de senaste decennierna.

Den recenserade boken, *Den moderna världens ursprung* i översättning från engelska, är ett försök att tillgängliggöra Pomeranz' och Franks idéer för en bredare läsekrets, främst historiestudenter. Perspektivet är dock bredare än hos Pomeranz och Frank. Författaren Robert B Marks vill skriva en global historia från begynnelse till nutid. Men i en sådan tidsram blir det naturligt att det är de ekologiska, sociala och ekonomiska förutsättningarna som ägnas de flesta av bokens drygt 200 sidor. Det finns helt enkelt inte utrymme för särskilt mycket annat, såsom exempelvis politisk historia. Den politiska historia som trots allt nämns relateras dessutom till den ekologiska eller ekonomiska utvecklingen. Marks visar att i det globala perspektivet domineras världshistorien av utvecklingen i Kina och Indien fram till slutet av 1700-talet. Han hävdar även att de olika världsdelarna skilde sig väldigt lite åt vad gällde institutionella eller kulturella förutsättningar. Det är i stället rena tillfälligheter, som upptäckten av Amerika eller förekomsten av kol i England, som förde fram Europa som den dominerande kontinenten. Den moderna globaliseringen återställer den balans som rådde i världen före 1800; den stora klyftan (Great Divergence) sluts igen.

Marks förtjänst är hans förmåga att dra ihop de långa utvecklingstendenserna och att integrera ekologiskt och globalt perspektiv med mer traditionell historieskrivning; det saknas ofta i betydligt tjockare historieböcker. Men priset blir ibland alltför svepande generaliseringar. Så konstateras det, i samklang med Franks idéer, att latinamerikanskt silver användes för att finansiera européernas inköp av kinesiska varor. Men det sägs inget om att det skiljer nästan tre hundra år mellan

den period då européerna började importera amerikanskt silver och då Kina blev Europas viktiga handelspartner under 1700-talet. Ett annat problem är Marks sätt att skriva ekonomisk historia. Å ena sidan spelar de ekonomiska faktorerna en väldigt viktig roll i hans förklaringsmodell, å andra sidan stödjer han sig förvånansvärt lite på modern ekonomisk-historisk litteratur. Som redan nämnts vänder sig boken i första hand till historiestudenter och den kan fungera utmärkt som en introduktion till en ny ekologiskt inspirerad global historieskrivning. Men den är både för kort och för generaliserande för att kunna läsas utan viktiga nyanseringar och korrigeringar.

Leos Müller

Christopher A. Bayly, *The birth of the modern world 1780–1914: global connections and comparisons*, Oxford: Blackwell, 2004. 540 s.

Uttrycket "Made in China" har en annan klang i dag än det hade på 1700-talet. Sedan dess har något fundamentalt skett med världsekonomin och med västvärldens förhållande till den övriga världen. Sådana världsspännande förändringar är ämnet för Christopher Baylys *Birth of the modern world*, ett lyckat exempel på den världs- eller globalhistoria som etablerat sig som ett vitalt forskningsfält på senare år. Ambitionen att presentera världens historia är naturligtvis inte ny. Det som utmärker den nya världshistorien är att den sätter interaktion och ömsesidigt beroende mellan olika länder och världsdelar i centrum för framställningen. Den skiljer sig från så kallad världssystemanalys i det att den förkastar både monokausala förklaringsmodeller och föreställningen om periferins ensidiga beroende av centrum. Bayly vill i stället visa att världshistoriska trender har sprungit ur många olika centra, både i och utanför västvärlden, samt att kritiska skeenden i olika länders historia ofta har varit sammankopplade med varandra på komplexa sätt.

Världshistoria i denna tappning ifrågasätter om det alls är meningsfullt att analysera historisk utveckling i termer av enskilda länders historia. Givet vårt ämnes ursprung och traditioner är detta en radikal kritik. Det finns dock anledning att ta den på allvar. Mätt mot ett starkt och växande intresse för internationalisering och globalisering i vårt samhälle riskerar humanvetenskapernas fokus på det nationella att framstå som närsynt. Med ett globalt perspektiv kan historiker i stället bidra till diskussioner om samhällets utformning och framtid, inte minst genom att ifrågasätta huruvida globalisering egentligen är ett nytt fenomen. Ett annat skäl att ta globalhistoria på allvar är att en allt större del av svenska historiestudenter saknar starka och självklara band till den svenska nationalstaten. En historia om förflyttningen av varor, institutioner, idéer och inte minst människor, och en historia som betonar att föreställningar om stat, nation,

etnicitet och religion ständigt förändrats, kanske framstår som mer relevant för sådana personer än historia av mer traditionellt snitt.

En kort anmälan kan inte göra Baylys rika bok rättvisa. I korthet är författaren tes att världen under 1800-talet blev allt mer uniform i utvecklingen mot en modern samhällsordning. Världen delades in i formellt jämlika nationalstater som interagerade enligt internationella regler och genom internationella institutioner. Nationalstaterna inrättade likartade byråkratiska och rationella administrativa system för att kontrollera och forma undersåtarna samt stärkte sin makt genom att utnyttja samma militära innovationer. Runt om i världen kännetecknades perioden av ökad handel, ett alltmer marknadsorienterat jordbruk och nya men likartade konsumtionsvanor och livsstilar. I centrum liksom i periferin utvecklades och spreds nya idéer om religionen, nationen och naturvetenskaperna. Under seklets gång knöts allt starkare band mellan världens länder. Utbytet av varor och idéer, migrationen av människor samt staternas maktkamp intensifierades så pass att världen kom att utvecklas i fas. Trender och fenomen som vi har för vana att betrakta som specifikt europeiska har sina motsvarigheter inte bara i USA utan även i Kina, Indien och Mellanöstern. De starka banden innebar att händelser och handlingar i en del av världen kom att få långtgående effekter i andra delar. Ibland blev dessa effekter så stora att de genererade världsomspännande kriser. Samtidigt som världens delar alltså blev mer lika varandra blev paradoxalt nog samhället överallt mer komplext. Under seklets gång mångdubblades antalet varor, idéer, institutioner, tekniker, yrken, identiteter, etcetera.

Utöver den parallella utvecklingen mot uniformitet och komplexitet så kännetecknades perioden av västvärldens tilltagande makt över Afrika, Asien och Latinamerika. I växande utsträckning kom väst att kontrollera utvecklingen mot moderniteten. Dock hävdar Bayly att Europa och USA trots sin makt hela tiden reagerade på händelser och handlingar i den övriga världen och att periferin ofta startade utvecklingsprocesser i centrum.

Bayly ryggar inte för den stora frågan om historiens drivkrafter. Om världen utvecklas i takt följer att kulturspecifika faktorer knappast kan vara betydelsefulla. Med andra ord kan historiens gång inte förklaras av egenheter i till exempel kinesisk eller europeisk kultur. Bayly uppmärksammar i stället ett antal ekonomiska, politiska och ideologiska förändringar och innovationer. Inom ekonomin pekar han på betydelsen av ett expanderande jordbruk, av ökad handel, samt av nya produktions- och konsumtionsvanor i hushållen. Inom politiken lyfter han fram militära och administrativa innovationer samt utvecklingen av samhällskritik. Ideologiska innovationer har bland annat innefattat föreställningar om staten och nationen. Enligt Bayly migrerade idéer och institutioner ständigt från ursprungslandet till andra länder där de kom att användas för att uppnå förändring. Därmed öppnar Bayly för ett aktörsperspektiv på historisk utveckling. Denna

rörlighet är också skälet till att världen utvecklades i takt. Världshistorien uppvisar inte analogier utan kausalförhållanden.

Det finns anledning att tro att Baylys bok kommer att bli inflytelserik. Den inkorporerar en mängd företeelser som stått i centrum för historisk forskning under de senaste decennierna. En ofullständig lista inkluderar rasism och nationalism, den växande världshandeln och nya konsumtionsmönster, imperiers och nationalstaters framväxt, tekniker för social kontroll, migrationsmönster, utvecklingen av den offentliga sfären, exploateringen av naturen och förtryck av ursprungsbefolkningar. Vidare återupplivar och reviderar Bayly en av de dödförklarade så kallade stora berättelserna: moderniseringsprocessen. Detta gör det möjligt att analysera och förklara den historiska utvecklingen och därmed att gå bortom det fokus på beskrivning som dominerat vårt ämne sedan vändningen mot språket och kulturen. Trots sin teoretiska utgångspunkt är Bayly fast rotad i historiedisiplinen och driver en mild polemik med samhällsvetenskaperna och en något skarpare med så kallad postkolonial teoribildning. Att framställningen lyckas så väl är en indikation på att historieämnet trots allt är vid utmärkt vigör.

Ingen läsare av *The birth of the modern world* kommer att instämma i allt. Bokens främsta värde ligger i dess förmåga att väcka nya tankar och tillhandahålla nya perspektiv på historien. Som sådan kan den varmt rekommenderas till alla som i sin forskning eller undervisning på något sätt berör det långa 1800-talet.

Max Edling

Tommy Möller, Hans Norman & Torgny Nevéus (red.), *Nittonhundratalets Uppsala*, Uppsala stads historia, XI, Uppsala: Uppsala kommun, Stadsarkivet, 2002. 494 s.

Utgivandet av Uppsala stads historia har nu kommit fram till den elfte och vad som uppges vara sista delen. Men då vissa av de tidigare delarna innehåller flera volymer blir det totalt 22 böcker som speglar utvecklingen av Uppsala från äldsta tid fram till i dag. Arbetet med denna gigantiska stadshistorik drogs igång redan på hösten 1946 under Herbert Lundhs sakkunniga ledning. Första bandet utgavs 1953 och nästan 50 år senare (2002) kom så den sista delen. Ett halvsekel borde dock inte förvåna någon, ty långbänkar tillhör vanligheten i Uppsalas kommunala liv, efter vad som framkommer i den anmälda volymen. Utgivningen har inte varit kronologiskt helt jämnt fördelad. I början av 1980-talet skedde en omstart och Torgny Nevéus tog över ansvaret som redaktör. Under hans energiska styre har de senaste 18 banden producerats.

Del 11 (eller 22) av Uppsalahistoriken har fått titeln *Nittonhundratalets Uppsala*. Volymen innehåller två avsnitt, vardera på cirka 200 rikt illustrerade sidor,

delvis i färg. Det första avsnittet är författat av Tommy Möller och behandlar "Uppsala under demokratins århundrade", och därefter följer Hans Normans bidrag "Det moderna Uppsalas framväxt". Avslutningsvis summerar de två författarna tillsammans Uppsalas 1900-tal. Huvudredaktören Torgny Nevéus bidrar dessutom själv med en årtalskrönika förutom prologen.

Möller tar sats i det sena 1800-talet och de år 1862 utkomna nya kommunalförordningarna för att belysa och diskutera demokratins villkor i Sverige. Här får vi bland annat följa föreningsliv och lokalpress samt partiers och fackföreningars framväxt och fortsatta utveckling. Kända rikspolitikers besök i Uppsala skildras i ord och bild. De lokala valen och de lokala politikerna får en mer blygsam framtoning och kommunalpolitiken ses mest som en spegling av rikspolitiken. Det är egentligen bara två kapitel (6 och 11) på tillsammans runt 40 sidor (ca 20 % av texten) som mer direkt fokuserar det kommunala livet Uppsala. Det kan tyckas vara i underkant, men å andra sidan har sådana frågor redan behandlats för tiden fram till 1970 av Christina Wahlström i föregående del av historiken.

Möller vill med sitt avsnitt "ge en bild av svensk politisk historia under 1900-talet ur ett Uppsalaperspektiv" (s. 17). Visst speglas Uppsala, men det blir ändå väl mycket rikshistoria i lokal tappning. Det lokala står inte helt i förgrunden utan skymms ofta av det nationella. Möller är en mycket kompetent forskare som behärskar sitt ämne och hans bidrag är intressant och välgjort. I en stadshistorik förväntar man sig dock möta det lokala mot bakgrund av det nationella, och inte som här tvärtom.

Tidsmässigt sträcker sig Möllers avsnitt fram till cirka 1980. De stora förändringar som det kommunala livet genomgått under senare decennier har således utelämnats. Det kan tyckas anmärkningsvärt mot bakgrund av att just demokratins spelregler sägs vara så väsentliga för framställningen. Inte heller Wahlström i band X följer utvecklingen under 1900-talets sista årtionden, så här finns uppenbarligen utrymme för ny Uppsalaforskning.

Ett problem man ställs inför när man forskar kring 1900-talets stadsutveckling är hur man bäst hanterar alla de förändringar av städernas geografiska gränser som uppkommit till följd av inkorporeringar och kommunreformer. I början av 1900-talet fanns vanligen en någorlunda god överensstämmelse mellan en stads administrativa område och den täta bebyggelsen. Vid seklets slut har vi kommunblock i stället för städer, där en kommun som Uppsala består av flera olika delar. Där finns den tidigare staden som huvudort omgiven av mindre tätorter av varierande storlek på pendlingsavstånd, och därtill stora arealer ren landsbygd. Kartorna på sidorna 235 och 236 illustrerar på ett utmärkt sätt Uppsalas geografiska växt, även om den ursprungliga stadens läge kunde ha markerats även i figuren 1 (s. 236).

Gränsförändringarnas problematik framgår bäst i kapitel 14, "Näringsliv och befolkningsutveckling", i Hans Normans bidrag. Tyvärr rensar aldrig Norman sina

resultat från effekterna av nya stads- och kommungränser. Födelse- och dödstal, liksom in- och utflyttning till Uppsala stad på 1920-talet ställs direkt mot motsvarande tal för Uppsala kommunblock under 1990-talet. För att få mer jämbördiga tal måste man hålla ytorna konstanta. Nu vet vi inte om de först fallande och senare stillastående flyttningstalen (figur 5, s. 257) är ett resultat av de vidgade arealerna. Normalt ger nämligen en vidsträckt yta lägre flyttningsintensitet än en mer begränsad areal.

Norman förklarar nedgången i den inrikes omflyttningen med avindustrialisering och växande privatbilism (s. 259). För Stockholms stad, som inte haft motsvarande gränsjusteringar, men väl avindustrialisering och tilltagande biltrafik, pekar de inrikes flyttningsskurvorna däremot uppåt efter 1960-talet.¹ Eftersom Uppsala tätort inklusive förorter under den tiden procentuellt växte fortare än huvudstaden med förorter borde den relativa inflyttningen till Uppsala tätort (stad) ha gått i samma riktning som för Stockholm. Kalmar stad visar likaså svagt uppåtående flyttningsintensitet, inom konstant yta, under 1900-talets senare decennier.² Naturligtvis kan utvecklingen ha varit en annan i Uppsala, men det kan inte den använda metoden ge svar på.

Även den mer specialiserade flyttningsstudie som redovisas i tabell 10 (s. 265) dras med liknande problem som gör resultaten svårtolkade. Samma sak med figur 2 (s. 241), där befolkningsutvecklingen för åtta större städer jämförs och vars resultat blir helt beroende av vilken stad som inkorporerat mest. Med motsvarande metod beräknar Norman Uppsalas befolkningstillväxt. Femårsperioder med stora inkorporeringsvinster framstår därmed som mycket dynamiska. Om man rensar från effekterna av arealförändringar sjunker inte bara tillväxtsiffran under den aktuella tiden utan även periodiciteten blir en annan. Tillväxten når då en topp i början av 1940-talet, för att därefter plana ut på 1960- och 1970-talen i stället för att gå in i en expansiv fas (s. 256).

Vid en jämförelse med Örebro visar Norman på intressanta skillnader i födelse- och dödstal mellan de två städerna. Men åter infinner sig frågan om vilken inverkan gränsförändringarna, som ser olika ut i de två städerna, kan ha haft på resultaten. Gränsproblematiken aktualiserar också frågan om vilket område som egentligen skall behandlas. Är det enbart staden inom dess äldre gränser eller skall alla delar av det nuvarande kommunblocket få sin historia? I den här volymen av Uppsalas historia är det definitivt mest fokus på själva staden, alltså Uppsala exklusive de införlivade kommunerna.

Normans bidrag innehåller många aspekter utöver demografi och ekonomi. Det är i själva verket en tematiskt tämligen bred undersökning. Här finns kapitel om kommunaldelsnämnders tillkomst och försvinnande, kommunikationer, kultur-

1. Lars Nilsson, *Stockholm i siffror 1850–2000*, Stockholm 2002, s. 50, 52.

2. Lars Nilsson, *Stadens tid*, Stockholm 2000, s. 63–64, 75.

liv och massmedia, miljövård och inte minst stadsplanering och bebyggelse. Rivningshysteri, kulturskandaler och långsamma beslutsprocesser lyfts fram, liksom hur stenstadens ideal i Uppsala, som på andra håll, avlöstes av en vurm för trädgårdsstäder, som i sin tur följdes av funktionalism. Däremot sägs inget om senare stilar som postmodernism och nyurbanism. Norman skildrar till skillnad från Möller det lokala insatt i ett nationellt sammanhang, men ibland kan den nationella kontexten kännas lite tunn. Det är dock otvivelaktigt en intressant och givande skildring av det moderna Uppsalas tillblivelse.

Till sist vill jag gratulera Uppsala kommun och huvudredaktören Torgny Nevéus till att nu ha slutfört stadens mäktiga historieverk. Tommy Möller och Hans Norman skall också lyckönskas till sina bidrag till Uppsalas 1900-tal. De är båda säkra forskare och goda skribenter. Även om det finns vissa problem med metod och perspektiv står sig Uppsalas historia gott i raden av skildringar från senare år av enskilda städers utveckling under 1900-talet.

Lars Nilsson

Jens Ljunggren, *Känslornas krig: första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*, Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 328 s.

”Så förblir också den geniala människan i stora stycken ett kvinnligt väsen.” Dessa kärnfulla ord av den tyska sociologen Ferdinand Tönnies – känd för begreppsparret *Gemeinschaft/Gesellschaft* – fångar kontentan av de manlighetsformer som Jens Ljunggren utforskar i *Känslornas krig*. Ämnet för undersökningen är den bildade elitens förståelse och iscensättande av sig själva som män i det förra sekelskiftets Tyskland, alltså den könsliga gruppidentitet som odlades av Tönnies och hans akademiska kollegor. Som antyds av citatet ingick föreställningen om en inneboende kvinnlighet som en mycket central del av denna mansidentitet.

I allt väsentligt är boken en synnerligen bärkraftig uppgörelse med den genus-historiska tvåsfärsmodellen, det vill säga föreställningen om det borgerliga samhällets polära köns kategorier, med mannen som förnuft och kvinnan som idel känsla. Den manlighet som 1800-talets tyska filosofer och statsvetare försvor sig till baserades på en veritabel känslolukt. Utgångspunkten var begreppet ”bildning”. Den bildade mannen odlade inte bara förnuftets egenskaper utan det intuitiva och känslomässiga var lika viktigt: hjärtat, fantasin, den dionysiska extasen. Med tidens sätt att tänka innebar detta att han månade om sin inre kvinna. Denna sammansmältning var nyckeln till mänsklig fulländning. Den bildade mannen inkarnerade nämligen den ideala mänskliga helheten. Han var en syntetisk livsform, tydligt avskild från alla halvmesyryer som hankade sig fram i vardagens borgerliga inskränkthet.

Men detta var naturligtvis en mycket skör och utsatt manlighet. Största faran var det borgerliga samhället, särskilt alla kvinnor som hemsökte världen därute. Här fanns sinnliga lockelser, allmän tarvlighet och framförallt ett påtagligt hot om manlig splittring. Traditionella borgerliga motsatsförhållanden som förnuftkänsla och privat-offentligt var andliga bojor som fjättrade mannen vid lägre existensstadier. Räddningen var mansförbunden – de *Burschenschaften* och *Männerbünde* som frodades i 1800-talets Tyskland, inte minst kring universiteten. I dessa slutna cirklar kunde den akademiska eliten leva ut sina androgyna ideal utan att störas av verklighetens kvinnor.

En viktig poäng i boken är att bildningselitens androgyna – eller gränsöverskridande – manlighet måste förstås i ljuset av kvinnornas sällsynt svaga ställning i kejsartidens Tyskland. Organisatoriskt och rättsligt var den tyska kvinnan så marginaliserad att det inte fanns något behov av en separerande tvåsfärsideologi. Den ”qwinnofråga” som växte sig allt starkare i grannländerna stäcktes effektivt av den tyska staten och landets politiska offentlighet kom i ovanligt hög grad att genomsyras av manlig statuskamp och stora mäns personlighetsutveckling. Utifrån dessa utpräglade homosociala samhällsstrukturer menar Ljunggren att man kan tala om en tysk *Sonderweg*.

Bildningselitens tuffaste motspelare var den tysk-preussiska militäristokratin och dess militaristiska mansideal. Det var en hård och bitter kamp. Och när landet enades i blod och järn – i krigets snarare än i andens tecken – upplevde den bildade mannen en negativ statusändring. Hans första prioritet blev därefter att visa sig lika manlig som militären, samtidigt som han kämpade för att behålla sitt andliga adelskap. Behovet att markera avståndet gentemot kvinnorna blev mer trängande och kring sekelskiftet utvecklades den tyska bildningseliten i en allt mer misogyn riktning.

En annan strategi var att framhålla släktskapet mellan det konstnärliga och det krigiska – mellan Goethe och Bismarck. Strategin var särdeles populär när Tyskland befann sig i krig, inte minst under första världskriget då bildningseliten vällde i horder över både slagfälten och propagandamaskinens tryckpressar. Känslan var att den bildade mannen nu hade ett gyllene tillfälle att visa sig lika karlaraktig som junkrarna. De första krigsårens tyska framgångar kopplades oförblommerat till bildningselitens anda. Och kriget sågs som en positiv idealistisk förändringskraft som skulle hjälpa den tyska mannen att återfinna sin androgyna manlighet och slutgiltigt sända det andefattiga borgerliga vardagslivet i graven.

Första världskriget och i synnerhet krigsslutet 1918 är en vattendelare i Ljunggrens framställning. Huvudpoängen är att Tyskland upphörde att vara ett homosocialt samhälle. Kvinnorna fick rösträtt och började göra sig gällande på den akademiska arbetsmarknaden. Med detta fick den borgerliga tvåsfärsideologin sitt stora genomslag. Särskilt liberala intellektuella talade sig varma för mansiden-

titeter präglade av förnuft, självbehärskning och individuellt ansvar. Man ville ha en ny typ av män – frigjorda från mödrar och slutna gemenskaper – för Weimarerrepublikens nya politiska offentlighet. Samtidigt brutaliserades manlighetsbegreppen bland författningens vedersakare, både hos paramilitära frikårer och hos högerintellektuella som Oswald Spengler och Carl Schmitt. Dessa kretsar hyllade en instinktiv manlighet där föreställningar om tillvaron som en kamp mot existentiell utplåning parades med en alltmer accentuerad antisemitism. Som Ljunggren skriver fick ”juden” förkroppsliga den manliga upplösningens princip, och diktatet att utplåna det judiska hotet framställdes inte som ett mål utan ett nödvändigt grundvillkor för den tyske mannens överlevnad.

Det är en bok med många förtjänster. Ljunggren är en duktig historiker och hans stora kunnande om tysk historia imponerar. Genom en fruktbar förening av teoretisk nyfikenhet och empirisk grundlighet sätter han många av genus- och mansforskningens vedertagna föreställningar i perspektiv. Förutom undermineringen av tvåsfärsmodellen kan man nämna den ovanligt genomtänkta tillämpningen av begreppet ”homosocialitet”. Med denna utgångspunkt företar han bland annat en grundlig analys av bildningselitens homoerotiska sidor. Ljunggren tar avstånd från den gängse poppsykologiska svadan om undertryckta heterosexuella lustar och väljer i stället att fokusera homokultens historiska förutsättningar: bildningsbegreppet, de gränsöverskridande idealen och den manliga statuskampen. Så arbetar en riktig historiker.

Ett minus är det ensidigt normativa anslaget. Även om Ljunggren ställer innovativa frågor genomförs själva undersökningen som en förhållandevis traditionell idéanalys: en ingående men lite väl närsynt genomgång av stora tänkare och deras textproduktion. Det omgivande samhället har en tendens att försvinna. Bristen på receptionsanalytiska resonemang lämnar idéerna hängande i luften, vilket emellanåt ger resultaten en anstrykning av idealtypiska luftslopp.

Som läsare söker man förtvivlat efter kopplingar mellan normer och aktörer. Det hade hjälpt med en biografisk dimension: en fortlöpande diskussion om förhållandet mellan de androgyna idealen och författarnas egna karriärer, kärleksliv och krigsupplevelser. Den sistnämnda aspekten – kollisionen mellan ideal och verklighet under första världskriget – behandlas bland annat i engelsk forskning. Ett exempel är ”granatchocken”: en diagnos som var vanskelig att förlika med den stoiska engelska idealsoldaten och som därför orsakade manliga identitetskriser bland både opinionsbildare och krigsveteraner. Skedde det något liknande när de tyska ”konstnärssoldaterna” kom hem? Hur inverkade maskingevären och senapsgasen på deras föreställningar om Den goda manligheten? Kan man finna direkta paralleller mellan skyttegravarnas fasor och mellankrigstidens förändrade mansidentiteter?

Denna svaghet till trots är *Känslornas krig* en synnerligen läsvärd bok: iderik, inspirerande och spränglärd. Och språket håller genomgående en hög klass. Alla

som arbetar med krig och kön eller bara när ett allmänt intresse för tidsperioden bör ha glädje av Ljunggrens studie. Och det är inte bara den historiska dimensionen som fångar. På ett övergripande plan handlar boken om den akademiska experttrollen och dess förhållande till makten, kriget och könsordningen. I egenkap av universitetsutbildad historiker – och man – kände i alla fall jag att min egen yrkesidentitet till dels framstod i ett nytt och inte nödvändigtvis nådigare ljus efter avslutad läsning.

Andreas Marklund

Sebastian Haffner, *Den tyska revolutionen 1918/19*, översättning och noter av Robert Ekstrand, Nora: Bokförlaget Nya Doxa, 2005. 202 s.

Sebastian Haffner (*nom de plume* för Raimund Pretzel) är numera ett känt namn också för den svenska läsekretsen. Haffner föddes i en ämbetsmannafamilj i Berlin 1907, insöp under sina tennsoldatsår den bellicosa atmosfären på hemmafronten, fjärran från det skyttegravshelvete som Remarque skildrade. Haffner gick som ett otal andra antinazistiska tyskar i exil. Från 1938 till 1954 bodde han i Storbritannien med sin familj, verkade som journalist där, under flera år för tidningen *The Observer*. Tillbaka i det delade Tyskland blev han medarbetare i *Die Welt*, småningom i veckotidningen *Stern*. Då han avled år 1999 kom en rad av hans opublicerade manuskript i dagen. Med den postuma utgivningen av dem väckte hans författarskap uppmärksamhet i en bredare läsekrets.

Haffners *Den tyska revolutionen 1918/19* gavs ut första gången 1969 (*Die ver-ratene Revolution*), i ny upplaga 1979, just den som nu, 2005, nyttryckts av Nya Doxa. För åtskilliga historiestudenter har nog de omvälvande händelserna i Tyskland 1918–19 tett sig minst sagt förvirrande, också efter läsningen av de detaljerade standardverken i ämnet. På den tyska scenen hösten 1918 trängdes i krutröken de mest olikartade aktörer, figuranter såväl som primadonnor, militarister och revolutionärer. Pjäsens final förblev därför obskyr och konturlös.

I Haffners framställning däremot renodlas förloppet på ett sådant sätt att viktiga aktörer eller handlingar tvingas fram i rampljuset. Arméns stabschef Erich Ludendorff hade ända fram till sensommaren 1918 gång efter annan och med visshet kungjort en nära förestående seger för de tyska vapnen. Men i slutet av september detta år gjorde han en helomvändning. Inför ledningen för den tyska riksdagsmajoriteten konstaterade han nu att kriget var förlorat för det tyska riket och att politikerna snarast måste åstadkomma ett vapenstillestånd. För att ett sådant skulle kunna uppnås medgav Ludendorff – helt utan befogenheter – att den parlamentariska principen skulle få realiseras, det vill säga representanter för riksdagens majoritet kunde ta över regeringsansvaret. Enligt Haffner blev den socialdemokratiska ledaren Friedrich Ebert både personligen smickrad och över-

tygad om att ett av den tyska socialdemokratins fredsmål – att införa parlamentarismen som regeringsprincip – därmed hade uppnåtts. I efterhand är det lätt att se att Ebert lurades eller närmast förfördes av den sluge Ludendorff. I segerns tid var varje som helst form av demokratisering utesluten. Men då nederlaget kom in på bara skinnet gällde det att genast vältra över ansvaret på civilisterna. På nära håll i samtidens vimmel maskerades detta rävspel. I stället spred Ludendorff själv den så kallade dolkstötslegenden med den anlagda brandens hastighet till nästan alla politiska läger; de tyska krigarna var och förblev obesegrade, påstods det, medan socialister och konspirerande judar förrått riket med sina signaturer i Versailles.

Friedrich Ebert och Paul Scheidemann, de båda ledarna för *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD, kunde egentligen aldrig komma ur det grepp som Ludendorff och generalerna kopplat. Större delen av de hemvändande soldaterna ville en tysk revolution och nöjde sig inte med en villkorlig parlamentarism. Efter matrosernas myteri i Kiel bildades soldat- och arbetarråd i alla delar av Tyskland, strax därpå också ett centralt revolutionsråd med anspråk på högsta politiska makt. Men SPD:s toppskikt delade alls inte revolutionsdrömmarna med sina väljare. I det avseendet stod Ebert med flera faktiskt närmare militären och de konservativa kretsarna än sina egna anhängare. Detta bekräftades också under de januaridagar 1919 då den tyska revolutionen bokstavligen mejades ned av frikårsnektar på den socialdemokratiska regeringens order. Haffner hävdar med bestämdhet att beteckningen spartakistupproret för dessa händelser är direkt missvisande. Revolutionsförsöket var, menar han, ingalunda organiserat av KPD, *Kommunistische Partei Deutschlands*, utan en spontan resning av arbetare och demobiliserade soldater över hela landet. Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg spelade i realiteten bara statistroller även om deras symbolvärde var högt. Endast därför mördade frikåristerna dem.

Friedrich Ebert och hans närmaste i SPD-ledningen lyckades två gånger – 1918 och 1920 – med helhjärtat stöd från sina krigströtta, hungriga men ändå trogna väljare och sympatisörer tills vidare slå tillbaka det dödliga hotet mot republiken från militärhögern. De snabba avancemangen för arbetar- och soldatråden liksom för SPD i november 1918, visade att de flesta soldater och arbetare litade på Ebert, menar Haffner. Detta förtroende stod sig – förbluffande nog med tanke på januaridagarna 1919 – ännu i samband med von Lüttwitz-Kapp-kuppen 1920, då en lika hastigt som fullständigt genomförd generalstrejk för tillfället berövade kuppmaakarna alla deras möjligheter till framgång. Men Ebert svek strax därpå ännu en gång, samtidigt som generalerna räknade krut och kulor och de bruna stormtrupperna slipade sina långa knivar.

Haffners skildring är medvetet subjektivt hållen. Ändå är den i stort sett vederhäftig, om man bortser från att han i lovligt uppsåt rundat av de flesta kantigheter och brottytor som en mer systematisk källundersökning skulle ha lagt i da-

gen. Ty hans tyska revolutionshistoria är en anklagelseakt, riktad mot den socialdemokratiska ledningen för upprepat svek mot de folkliga, demokratiska krafter som hade kunnat styra landet bort från barbariet.

Thomas Magnusson

Jan Linder, *Finlands fyra krig*, Stockholm: Infomanager förlag, 2004. 196 s.

Finlands fyra krig är den senaste av Jan Linders populärhistoriska böcker om Nordens säkerhetspolitiska utveckling under 1900-talet. Tidigare har författaren bland annat publicerat *Andra världskriget och Sverige: historia och mytbildning* (1997), *Dans på slak lina: svensk neutralitetspolitik 1939–1999: balansakter under andra världskriget och kalla kriget* (2000) och *Svår neutralitet: Sverige under två sekel* (2003).

Som titeln antyder behandlar föreliggande arbete de fyra krig som Finland utkämpat under 1900-talet – inbördeskriget 1918, vinterkriget 1939–1940, fortsättningskriget 1941–44, och Lapplandskriget 1944–45. Boken är överlag inriktad på att beskriva de säkerhetspolitiska skeenden som låg till grund för och påverkade utgången av dessa väpnade konflikter. Sveriges roll i dessa ges stort utrymme. De militära operationerna beskrivs i huvudsak i ett strategiskt perspektiv, även om författaren också redogör mera ingående för ett antal enskilda händelser. Bland dessa kan nämnas slaget vid Tammerfors 1918, reträttstriderna i Karelen och slaget om Hogland 1944.

Framställningen är driven, frejdig och periodvis mycket underhållande. Enbart det faktum att vårt östra grannlands mycket dramatiska och i Sverige ofta bortglömda 1900-talshistoria belyses är lovvärt. Det faktum att Linder fokuserar på Sveriges ofta omdiskuterade och kritiserade agerande ger också intressanta perspektiv.

Det är två aspekter av de svensk–finska relationer Linder tar upp som är särskilt intressanta. Den första är den under främst den första halvan av seklet vacklande svenska hållningen i Ålandsfrågan. Författaren diskuterar bland annat den svenska "hjälpexpeditionen" till Åland i februari 1918, vilken med största sannolikhet var en förtäckt invasion av ögruppen, samt problematiken med Ålands känsliga läge under det andra världskriget.

En annan intressant aspekt är den av Linder betonade viktiga roll som utrikesminister Christian Günther spelade i de finsk–sovjettiska fredsförhandlingarna såväl 1940 som 1944, och framhållandet av att en stor del av det svenska motståndet mot allierad militär hjälp till Finland, som kritiserades starkt av samtiden och eftervärlden, berodde på att denna "hjälp" var en förtäckt ockupationsstyrka avsedd för de svenska malmfälten. Linder nyanserar diskussionen om "det svenska sveket" och framhåller den mycket betydande ekonomiska och militära hjälp

Sverige gav Finland. Den sovjetiske utrikesministern Molotov lär till och med mot bakgrund av denna hjälp ha sagt till den svenske ministern i Moskva att "finska kriget, det var ju ert krig".

Trots bokens poängar kan en rad allvarliga invändningar anföras. Framställningen är starkt värderingsdriven, vilket till och med märks i rubriksättningen – inbördeskriget benämns "Frihetskriget", vinterkriget var "heroiskt", fortsättningskriget "olyckligt" och Lapplandskriget "bedrövligt". Det kanske allvarligaste är dock att Mannerheims hjältegloria inte rubbas en millimeter. I Linders bok finns ingen gräns för hans positiva egenskaper, och uppräknningen av hans förtjänster är närmast oändlig. Förutom att han var en "god" soldat, en "lyhörd" ledare och en "klartänt" realpolitiker (i dylika storfinska sammanhang kanske ej helt förvånande epitet), var också – hör och häpna – hans prosa "malmklingande" och hans ryska "vårdad" etcetera. Mest uppseendeväckande är dock överslättandet av Mannerheims under inbördeskrigets inledningsskede utfärdade ökända dagorder om att "personer som idkat sabotageverksamhet eller motsatt sig den lagliga krigsmakten" skulle avrättas vid tillfångatagandet, vilken fick till följd att tusentals röda mördades.

Det är också framställningen av inbördeskriget som är mest obalanserad. Skildringen av slaget vid Tammerfors i april 1918 och främst den rikssvenska frivilligstyrkans, Svenska brigadens, insatser skulle kunna ha skrivits av Tegnér eller Runeberg. Framhållandet av det oerhört viktiga bidrag de rikssvenska generalstabsofficerarna gav till den vita krigsinsatsen väcker vidare frågan om ett eventuellt släktskap föreligger mellan en av dessa officerare, Ernst Linder, och författaren. Det skulle i så fall kunna förklara något av den påtagliga slagsida framställningen har främst vad gäller det finska inbördeskriget.

Tobias Berglund

Luca Dotti, *L'utopia eugenetica del welfare state svedese (1934-1975): il programma socialdemocratico di sterilizzazione, aborto e castrazione*, Rubbettino: Soveria Mannelli 2004. 328 s.

Detta arbete analyserar hur den svenska folkhemsutopin inte bara innehöll visioner om allmän välfärd utan också om de välskapta. Eller rättare uttryckt: hur tankar på de välskapta blev en viktig del av välfärdsvisionen. Boken är en *dotto-rato di laurea*-avhandling vid universitetet i Milano. Avhandlingen bygger på arkivarbete i Sverige och vittnar om en omfattande kännedom om den svenska diskussionen på området, inhämtad inte minst under vistelse vid Historiska institutionen i Stockholm.

Dotti skapar en historisk ram för sin framställning. Ramen tecknar en egenartad blandning av tron på politiken som en viljeakt, där det goda samhället kon-

strueras analogt med ingenjörernas maskinbyggande, och av tron på en biologisk determinism, där människan är bunden av sina gener. Individuella och kollektiva ideal vad gäller samhällsdynamiken och det modernas Janusansikte mot det förflutna och mot framtiden utgör rambetingelserna till skapande politik och legitimering av denna. Nationalekonomiska teorier om hur marknadskrafterna kan bindas politiskt under såväl skapande av som byggande på folks framtidsförväntningar, historiska utvecklingsteorier och biologiska teorier om hur den perfekta rasen kan skapas genom genmanipulationer, allt utgjorde en mäktig akademisk klangbotten när politiken i handling sökte omsätta visioner om kamp mot fattigdom och sociala orättvisor i en tid som ännu präglades av stark och obruten framtidstro. Tanken på genmanipulationer gick via Charles Darwins och Herbert Spencers utvecklingsläror och Gregor Mendels ärftlighetslagar. Genmanipulationer skulle frambringa enbart "väl födda". Charles Darwins kusin Francis Galton introducerade 1883 termen eugenik från grekiskans *eu*, god, och *γενε*, härstamning, ras.

Dotti argumenterar övertygande mot ett synsätt där en så kallad svensk modell framträder som en webersk idealtyp. I stället skildras en svensk samhällsutveckling sedan 1800-talets slut (analysen är vidare än titelns årtal 1934–1975) som en process kännetecknad av ambivalens och öppenhet mot framtiden. Denna ambivalens och öppenhet är en förutsättning och ett öde, *a human condition* i Hannah Arendts mening, som all politik delar, men som ofta ignoreras eller förträngs när de historiska analyserna lägger ett förklarande sken över utvecklingen och bilden av modeller och *path dependencies* framträder. Så inte Luca Dotti.

I Dottis perspektiv framträder inte idéerna och ideologierna som raka linjer genom historien och i skarpa avgränsningar till varandra utan som kontextuella blandningar ur en arsenal av argument med vitt skilda ursprung. I val av argument med olika proveniens skapas orientering och legitimering för politisk handling. I specifika historiska situationer kan därvid teoretiska mutationer uppstå som för in utvecklingen på helt nya och oväntade vägar. Historien blir en problemlösningssprocess, där lösningen på en viss situations problem i sig bär på fröet till nya icke i förväg insedda problem. Den djärva idén om social ingenjörskonst kollapsar i konfrontation med de empiriska erfarenheterna.

Avhandlingen analyserar kontinuiteten från 1800-talets sista tredjedel till mellankrigstiden och vidare till 1970-talet i en akademisk diskursiv väv om gener och ras i vitt skilda discipliner såsom botanik, zoologi, antropologi, arkeologi, historia, statsvetenskap och så vidare. Dotti visar hur vetenskaplig debatt inspirerade till politiska visioner och politiskt skapande som omsattes i administrativa praktiker. Genom sitt långa historiska perspektiv vidgar och fördjupar han ett forskningsfält och en debatt där de tyngsta bidragen hittills lämnats av Gunnar Broberg och Mattias Tydén, Yvonne Hirdman, Maciej Zaremba, Maija Runcic och Peiro Colla.

Dotti delar med de tre sistnämnda ett utifrånperspektiv på det svenska samhället kombinerat med en stark inifrånkänedom om detsamma. Det synes som om utifrånperspektivet öppnar ögonen för förhållanden som lätt döljs i närsyntheten inifrån. Dotti är utmärkt väl bevandrad i den svenska och internationella debatten om samhällelig välfärd sedan 1870-talet. Jag störs dock av några ställen, där lagstiftning om eugenik 1934, 1938 och 1941 återges in extenso från konseljprotokollen i italiensk översättning med de tidstypiska formuleringarna "Vi Gustaf, av Guds Nåde Sveriges, Götes och Vendes Konung kungör [...]". För en utländsk läsekrets med andra historiska erfarenheter ger översättningarna lätt intryck av att det verkligen var kungamakten som talade och inte den parlamentariska makten genom det kontrasignerande statsrådet.

Dotti noterar att skeptiska röster fanns inom rörelsen till det socialdemokratiska eugenikprojektet vilket från 1934 särskilt bar Gunnar och Alva Myrdals signatur. Hit hörde Hjalmar Brantings son Georg. Men det måste också framhållas att denna skeptiska sida är underbelyst inte bara av Dotti utan i den historiska debatten om den svenska eugeniken som helhet. Berättelsen om socialdemokratien och eugeniken slutar i en socialdemokratisk återvändsgränd och får därmed trots det underliggande budskapet om politisk ambivalens och öppenhet en teleologisk tendens. Eugeniken låg i detta synsätt förprogrammerad i välfärdsprojektet. Historien får en slutpunkt som härleds bakåt, varigenom ambivalensen reduceras. Historien om den svenska eugeniken hade inte bara ett slut utan också en fortsättning, där man genom tilltagande kritik av det eugeniska programmet alltmer tog sig ur återvändsgränden. Den historien, systematiskt kopplad till den tidigare, väntar fortfarande på att bli skriven. Anmärkningen är inte avsedd att förta de många förtjänsterna med Dottis avhandling.

Bo Stråth

Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia: perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm: Atlantis, 2005. 445 s.

Kristian Gerners och Klas-Göran Karlssons bok *Folkmordens historia* tar upp stora och brännande frågor. Syftet är att analysera de mänskliga katastrofer som benämns folkmord. Endast genom att klarlägga mekanismerna bakom illdåden kan framtida upprepningar undvikas, menar författarna. Genom att jämföra olika folkmord under 1900-talet söker de hitta gemensamma förklarande nämnare. Mest utrymme får det turkiska folkmordet på armenierna, nazisternas judeutrotning och Stalinterrorn.

Redan inledningsvis ställs författarna inför svårigheten att definiera folkmord. Enligt FN:s konvention från 1948 är det en handling begången med avsikt att helt eller delvis förinta en nationellt, rasmässigt eller religiöst bestämd folkgrupp som

sådan. Enligt författarna är FN:s definition inte "vetenskaplig". Deras lösning är att utvidga den till att också gälla människor som mördas "på grund av sin tillhörighet till ett ekonomiskt, kulturellt, politiskt eller socialt kollektiv". Man kan ifrågasätta det fruktbara i att skilja det sålunda definierade folkmordet från annat politiskt massvåld. Under 1900-talet dog ändå långt fler människor i omoraliska angreppskrig än i folkmord. En ensidig fokusering på folkmord riskerar att leda uppmärksamhet från krigens orsaker och mekanismer.

Författarnas utvidgade definition gör att Sovjetunionen under Stalin dras in. Invändningar kan göras mot framställningens faktaunderlag då författarna är illa uppdaterade om terrorns omfattning och inriktning. Enligt dem skall minst 20–25 miljoner döda i fångelser och läger skrivas på Sovjets folkmordskonto. Forskning av bland andra Getty, Rittersporn, Zemskov och Samuelson, grundad på de nyligen öppnade arkiven, ger en annan bild. Vi vet nu att det sovjetiska straffssystemet vid tiden för utrensningarna 1937–38 omfattade runt tre miljoner frihetsberövade av en total befolkning på bortåt 180 miljoner. Fångarnas förhållanden varierade kraftigt; de värsta lägren var mycket brutala, andra kan liknas vid kommunarrest med arbetsplikt. Lägren hyste 1935–39 mellan 700 000 och 1 300 000 fångar, kolonierna 250 000–750 000. Till bosättningarna förvisades 1,8 miljoner kulaker 1930–32. Fångantalet förändrades ständigt genom nya fängslanden och hundratusentals frigivanden och rymningar varje år. Nya rön har också skrivit ned antalet döda i lägren till nivåer långt under tidigare uppskattningar. Gulagsystemet var förvisso ett omfattande och rättsvidrigt verktyg för politisk repression, men därifrån är steget långt till folkmord. Trots övergreppen förekom inga döds-läger av nazistisk typ, vilket Gerner och Karlsson också medger.

Närmare till hands ligger tanken på folkmord när man ser till antalet avrättade under den stora terrorn 1937–38. Då skedde merparten av Sovjeternas alla avrättningar, eller 700 000. Var det ett folkmord? Med författarnas definition ja, med FN:s nej.

För att förklara folkmord identifierar Gerner och Karlsson fyra "faktorer" som sägs vara ofta men inte alltid framträdande i folkmordsbenägna samhällen: revolution, krig, modernisering och (revolutionära) ideologier. Här finns problem. Begreppet modernisering är vagt och svårt att operationalisera. Visst förekom folkmord före "det moderna samhället" – exempelvis på Amerikas indianer! Och hur definieras revolutioner? Gerner och Karlsson tycks räkna närapå alla större politiska förändringar dit. Att beteckna nazismen som revolutionär är särskilt missvisande. I Tyskland satt samma eliter kvar efter *die Machtübernahme*, vilket författarna medger, och den kapitalistiska ordningen bevarades.

Även diskussionen om krig är otillfredsställande. Fastän de räknas till de folkmordsfrämjande faktorerna görs inga försök att finna deras orsaker.

Bland ideologierna är det enligt författarna främst nationalism och kommunism som orsakar folkmord. Varför har inte *antikommunismen*, en minst lika

”genocidal” tankeströmning, beretts utrymme i analysen? Antikommunismen var central i Hitlers ideologi och under kalla kriget utfördes rader av folkmordsliknande illdåd i dess namn.

En viktig fråga är demokratiers förhållande till folkmord. Författarna hävdar ”att folkmord aldrig förövas i demokratiskt styrda stater”. Möjligen utför folkvalda regeringar inte folkmord på sin egen befolkning, men vad med andra länders? Många kolonialmakter har begått ohyggliga massakrer på de koloniserade folken, trots demokratiska system hemmavid. 1950 hade Kenya fem miljoner invånare som började kräva självständighet och jord. Enstaka våldsdåd mot vita mötte en fruktansvärd reaktion från de brittiska myndigheterna: 320 000 människor sattes i koncentrationsläger och en miljon i ”enclosed villages”. Vid förhör skars örön av, trumhinnor brändes sönder med cigaretter, folk piskades eller brändes ihjäl. 100 000 kan ha mördats i lägren. Mätt mot folkmängden går detta långt utöver Stalinterrorn 1937–1938. Allt under en demokratisk regering i London! Den brittiskadministrerade svälten i Bengalen 1943 med fyra miljoner döda nämns inte i boken. Inte heller nyare exempel, såsom Indonesiens folkmord på Östtimor och de USA-ledda FN-sanktionerna mot Irak som lett till kanske en miljon civilas död.

Gerner och Karlsson behandlar ett angeläget ämne. Som framgått kan många invändningar resas, men boken fungerar bra som diskussionsunderlag om 1900-talets blodiga katastrofer, ett ämne som alltför få svenska historiker befattar sig med.

Lennart Andersson Palm

David Gaunt, Paul A Levine, & Laura Palosuo (red), *Collaboration and resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, Bern: Peter Lang AG, 2004. 519 s.

I denna antologi samlas de flesta av bidragen till den stora Ostlandkonferensen i Uppsala i april 2002. Ostland var den nazityska förvaltningens namn på det generalkommissariat som efter överfallet på Sovjetunionen bildades av Estland, Lettland, Litauen (bortsett från några gränsjusteringar) och den nordvästra delen av den vitryska sovjetrepubliken (*Weissruthenien*). Sedan 1998 arbetar historikerkommissioner i alla de tre baltiska staterna och både tyska och nordamerikanska historiker har inlett genomgripande studier av de relativt nyöppnade arkiven. Det var med andra ord, efter ungefär ett decenniums forskning, ett utmärkt tillfälle för en avstämning. Men avsikten med konferensen var, avslöjar två av de tre redaktörerna, David Gaunt och Paul Levine, inte bara att för första gången samla öst- och västeuropeiska forskare, framför allt ur den yngre generationen, för ett förutsättningslöst samtal om Förintelsen och den nazistiska ockupationspoliti-

ken. Arrangörerna hoppades också kunna erbjuda en "neutral" arena för en diskussion som på många håll blivit infekterad. Även i den här samlingen går det en djup klyfta mellan å ena sidan västeuropeiska, amerikanska och israeliska historiker, som vill betona de ockuperade befolkningarnas medansvar för Förintelsen, och å andra sidan historiker, bland annat hämtade från kommissionerna, som i stället erbjuder en kontextualisering som ibland går så långt att den gränsar till ursäktande.

Med detta sagt vill jag betona att den värderingen görs ur ett fågelperspektiv. Jag vill samtidigt framhålla att samtliga uppsatser försvarar sin plats i antologin som väl genomförd historieskrivning. Uwe Danker, Sebastian Lehmann och Jörg Hackmann lämnar i sina bidrag viktiga upplysningar om den tyska civilförvaltningens föga uppbyggliga roll. Matthew Kott, Karlis Kangeris och Andrew Ezergailis säger viktiga, delvis motstridiga saker om den antisemitiska propagandans betydelse för de massmord som följde på ockupationen och inhemska enheters deltagande i dessa. Anton Weiss-Wendt ger en noggrann och källkritisk beskrivning av utrotningen av de estniska romerna. Lika fasansfull är Aya Ben-Naftalis rekonstruktion av massavrättningarna i det ökända "nionde fortet" nära Kaunas i Litauen, vilka helt administrerades av litauiska enheter. Martin Dean och Evgenij Rosenblat å ena sidan, Arunas Bubnys och Saulius Suziedelis å den andra kontrasterar på ett intressant sätt vitrysk och litauisk kollaboration, ett tema som får en väl avvägd sidobelysning i Barbara Epsteins och Sarunas Liekis diskussioner av judiskt väpnat motstånd i Vitryssland respektive Litauen. Det faktum att den omgivande befolkningen i Vitryssland var betydligt vänligare inställd till de judiska partisanerna än den var i Litauen – eller för den delen, kunde tilläggas, i Lettland och Estland – blir för Epstein en utgångspunkt för att även kritiskt kommentera hur Förintelsen används i israelisk propaganda.

Volymen innehåller också intressanta diskussioner om begrepp som kollaboration och motstånd, som återkommer i flera av bidragen, liksom betraktelser över teman vid sidan av konferensens huvudfåra, som överlevandebiografier och musikhistoria. Det är en mycket rik och välredigerad volym som kommer att höra till de viktigaste referensverken om regionen de närmaste åren. Texterna är väl genomarbetade, redigeringen utmärkt. Möjligen kunde man ha önskat sig en tysk parallelltitel, med tanke på att en tredjedel av bidragen är på tyska.

Den vane läsaren av Förintelselitteratur noterar möjligen ytterligare några skillnader mot denna, förutom de redan nämnda. Det finns mycket lite av de filosofiska och psykologiska hänvisningar som präglat den engelskspråkiga litteraturen sedan ungefär 20 år tillbaka. Den östeuropeiska forskningen handlar fortfarande om den mer grundläggande frågan: Vem gjorde vad mot vem? Rågången mellan Förintelsen i egentlig mening – alltså det systematiska mördandet av judar – och massmorden på sinti och roma, kommunister, krigsfångar och slaver i allmänhet är också betydligt mindre uttalad. På detta vis kontrasteras den väster-

ländska förståelsen, som fram till 1960- och 1970-talen ignorerade Förintelsen, för att sedan koncentrera nästan hela sitt intresse till den, mot den betydligt mer komplicerade verklighet som möter i de relativt nyligen öppnade östeuropeiska arkiven. Förhållandet till Sovjetunionen – och framför allt till de antisovjetiska rörelser som ackompanjerade nationsbyggandet i regionen – är här centralt. Bland annat i Epsteins och Liekis bidrag betonas den betydelse som inställningen till Sovjetstaten hade även för de etniska relationerna. I Vitryssland var judar och icke-judar alla sovjetmedborgare; i Litauen, liksom i de omgivande länderna, associerades judar med det föregående sovjetiska överfallet. Det kommer att dröja länge innan vi kan göra en välinformerad avvägning av i vilken mån Förintelsen var antisemitisk och i vilken mån den var anti-bolsjevistisk – de båda ideologierna vävs som bekant in i varandra – men det förefaller uppenbart att när det gäller att förklara de överfallna befolkningarnas medverkan i Förintelsen är anti-bolsjevismen omöjlig att komma förbi.

Inflytandet från tysk forskning, med dess fokusering på förbrytarna men också betydligt mer utvecklade förståelse av vari brotten verkligen bestod, är av bidragen i den här antologin att döma ännu relativt svagt. Sannolikt skulle de östeuropeiska forskarna vinna åtskilligt på att avstå från en del av den polemik de bedriver mot västerländska forskare, och i stället knyta an till den tyska forskning de i sitt minutiösa kartläggande har mer gemensamt med.

Men då bortser man från att polemiken mot briter, amerikaner och israeler också riktar sig mot den sovjetiska historieskrivning, som i dag i storrysk tappning ännu sprids från ambassaderna i syfte att svartmåla de färska staterna (och deras antiryska minoritetspolitik) på samma sätt som den tidigare riktade sig mot exilgrupper. Avsaknaden av ryska forskare utgör antologins verkliga svaghet, eftersom den mest betydande diskussionspartnern därmed saknas. Det är ett mento inför framtida Östersjöprojekt.

Mats Deland

Jan Berggren, *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket: aktörer, åsikter och aktioner inom statlig förvaltning under andra världskriget: exempel: Tullverket*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2005. 248 s.

Under åren har myten om den blågula beredskapsidyllen monterats ned i takt med historieforskningens ökade intresse. Sedan forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV) på en rad punkter hade fått tillstånd att bearbeta tidigare hemligt material kom allt fler sådana arkiv att öppnas för forskningen. Sannolikt huvuddelen av svenska militära och civila underrättelsetjänstens verksamhet under krigsåren har sålunda successivt kunnat kartläggas, relationerna mellan dagspressen och de statliga opinionskontrollerande organen har i stora

drag kunnat tecknas liksom vissa aspekter av de utrikes ärenden som den gången hade hemligstämplats. Men för att kunna belysa sammanhangen och helheten i ämnet återstår en del att göra, inte minst en rejäl genomlysning av Statens informationsstyrelse (SIS).

Jan Berggren har med sin bok dragit fram Tullverkets såväl öppna som hittills hemliga handlingar från andra världskriget i det centrala syftet att klarlägga dess tjänsteåligganden mellan påtryckningarna från samlingsregeringen och det ytterst oförutsägbara händelseförloppet på den yttre scenen. Motivet för undersökningen är att fästa uppmärksamheten på åtminstone en av flera hårt ansatta grenar av statsförvaltningen under de kritiska åren, något som inte tidigare skett, åtminstone inte på det sätt författaren här gjort. Den svenska byråkratins oväld och självständighet gentemot regeringsmakt och politiker ingår sedan länge – med viss rätt – i den svenska självbilden. Under krigsåren antastades begripligt nog denna autonoma ställning gång efter annan beroende på samlingsregeringens ofta hisnande balansakter, som i sin tur, och fram till senare delen av 1943, föranledes av Hitlers dagshumör och oberäkneligheter. Med den välkände Nils Wohlin, statistiker, ekonom, emigrations- och befolkningsutredare med mera som tullverksdirektör redan från 1930 fick de påkommande meningsskiljaktigheterna mellan Tullverket och regeringen en extra dimension. Wohlin, traditionellt konservativ, inte minst i bemärkelsen antikapitalist men samtidigt så kallad antibolsjevik, kunde framstå som en orubblig klippa i ängslans tider, men blev stundom också en stötesten för Per Edvin Sköld, Ernst Wigforss och andra i regeringen. Påfallande är nämligen, att Wohlin som tullgeneral i nöd och lust bet sig fast vid instruktioner och reglementen. Diskreta uppmaningar via telefon från regeringshåll att göra undantag från tullbestämmelserna bemötte Wohlin – dock i de flesta fall förgäves – ofta med krav på skriftlig anmodan från statsrådet i fråga, med angivande av tillämplig undantagsparagraf etcetera.

Berggren bjuder läsaren på en rad intressanta inblickar i Tullverkets inre öden under det aktuella skedet. Tullfackets socialdemokrater lyckades i stöd av den utbredda antikommunistopinionen under tiden för vinterkriget 1939–40 manövrera ut kommunisterna från ledande poster. När krigsvindarna vänt efter årsskiftet 1942/43 kunde en del av de bortdrivna dock återvända. Men det vore en missvisande förenkling att påstå att krigssituationen och Sovjetunionens angrepp på Finland utgör enda förklaringen till socialdemokraternas klappjakt på kommunister inom den fackliga rörelsen. Hårda motsättningar hade inletts flera år tidigare, redan 1931 enligt Berggren.

Tullare på alla befälsnivåer drogs ofrånkomligt in i händelser och sammanhang som inte direkt hörde till själva tulltjänsten. Gräns- och kustbevakningen, men även den svenska säkerhetstjänsten, erhöll flerfaldigt stöd från tullen. Flera lägre tulltjänstemän fungerade i all hemlighet som informatörer och åsiktsregistrerare på säkerhetstjänstens uppdrag. Både nazist- och kommunistympatisörer angavs

på denna minst sagt informella väg, medan organiserade eller förtroendevalda redan var väl kända av polis och säkerhetstjänst. Den kände Göteborgskommunisten Knut Senander kunde dock under en tid motsätta sig åtgärder mot honom själv och andra partikamrater i kraft av sin ställning som riksdagsman för Sveriges kommunistiska parti, SKP. Den öppet aktive nazisten kammarskrivare Hans Dencker i Skåne stod under ständig övervakning och hindrades också vid befordran till högre tjänst. På annat ställe uppger Berggren, utan kommentar, att en annan person med det ovanliga namnet Dencker, tullförvaltare med initialerna S.S.B., regelbundet verkade som informatör för säkerhetstjänsten (!).

Särskilt av korrespondensen mellan Wohlin och säkerhetschefen Eric Hallgren framgår att åtgärderna mot säkerhetsmisstänkta tullanställda i första hand bestod i omplaceringar från känsliga kust- och gränssavsnitt till inlandstullstationer. Gentemot de utpekade *ordinarie* anställda var detta strängt taget enda möjligheten till ingripande.

Berggrens arbete har som framgått flera förtjänster. I formellt hänseende finns dock en del brister som nog taget inte är några petitesseer. Författaren tillämpar genomgående en hänvisningsteknik som ger upphov till oklarheter. Ett stort antal notsiffror är i den löpande texten placerade mitt i en mening, omedelbart efter ett datum eller en benämning, sannolikt arkivhandlingens eller källnotisens. Därefter följer av allt att döma en källrefererande text, ibland förmodligen med författarens egna kommentarer, alltsammans detta dock *utan* hänvisningsnot efter det aktuella stycket. Härigenom uppkommer vid läsningen ofta en irriterande ovisshet om vad nothänvisningarna egentligen avser. Detta är desto beklagligare som källmaterialet här bearbetats för första gången.

Thomas Magnusson

Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus: deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft Band 143, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. 434 s.

Den tyska historievetenskapen under den nationalsocialistiska diktaturen är ett känsligt ämne. Eftersom många av de personer som präglade den västtyska historievetenskapen under efterkrigstiden även var aktiva under Tredje riket är temat extra känsligt för dem som borde behandla det med nödvändig distans, det vill säga historikerna själva. Här handlar det om det egna skräet, i många fall också om gamla lärare, och debatten om historikernas roll och agerande under diktaturen tog därför fart på allvar först på det tyska historikermötet 1998.¹ Diskussionen har därefter varit livligare och ett representativt bidrag är Nicholas Bergs

1. Se Winfried Schulze & Otto Gerhard Oexle (utg.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999.

avhandling. Berg undersöker där hur den historikergeneration som vuxit upp i Tredje riket senare behandlade den nationalsocialistiska diktaturen och förintelsen i sina verk.²

I centrum för den här recenserade avhandlingen, Ingo Haars *Historiker im Nationalsozialismus*, står en särskild forskningstradition kallad *Volkstumsgeschichte* (bäst översatt med "folkhistoria"), och den grupp historiker som etablerade och använde sig av detta paradigm under 1920-, 1930- och 1940-talen. Haar behandlar dessa historikers kontakter med den nationalsocialistiska regimen, deras vetenskapliga profil och de universitetsstrukturer de verkade inom, samt hur deras resultat användes under de stora omfolkningsprojekten i det av Tyskland ockuperade Östeuropa. Men Haar har även ett annat motiv. Han menar att efterkrigstidens tyska socialhistoria till viss del hämtade inspiration från folkhistorikernas arbete. Detta skall inte uppfattas som att Haar anklagar personer som Jürgen Kocka eller Hans-Ulrich Wehler för att vara nazister. Det han visar på är en metodologisk kontinuitet inom historievetenskapen efter andra världskriget, en kontinuitet som en äldre generation tyska historiker länge har förnekat.

Haars bok inleds med en beskrivning av hur folkhistoria blev ett paradigm efter första världskriget. Revisionistiska historiker – framför allt de som kom från områden som Tyskland hade avträtt till Polen efter freden i Versailles – såg historisk forskning som en metod att bevisa Tysklands historiska rätt till de förlorade områdena. I detta syfte gick de igenom en stor mängd historiskt material och undersökte den historiska folkmängden och sociala stratifieringen i de aktuella områdena. Forskningen hade alltså uttalade politiska motiv. Även om syftet med denna forskning var att återställa *status quo ante*, det vill säga förhållandena före 1914, så var metoderna på sitt sätt progressiva. De var metodologiska steg bort från den klassiska politiska historien till förmån för kvantitativa socialvetenskapliga metoder som statistik inom historievetenskapen. Samtidigt beredde de väg för den forskning som skulle följa under diktaturen genom att etablera ord som *Volk*, *Raum* och *Boden* i den historievetenskapliga diskursen.

Haar beskriver hur representanterna för den nya folkhistorien intog viktiga positioner inom forskningsorganisationer som specialiserade sig på östeuropeisk historia och hur de senare som experter bidrog med sitt historiska kunnande vid planeringen av vilka delar av Polen som skulle inlemmas i ett framtida Stortyskland. Historikerna deltog även aktivt i planeringen av deportationen av polacker och judar och följde ofta med SS-trupperna vid deportationerna för att beslagta intressant historiskt material, såsom kyrkböcker och synagogornas medlemsregister.

2. Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2003. Denna avhandling ledde till häftig debatt som delvis samlats i *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: eine Debatte*, Historisches Forum Bd 2, Herausgegeben für H-Soz-u-Kult von Astrid M Eckert und Vera Ziegeldorf, Berlin 2004. Skriften finns tillgänglig på nätet: http://edoc.hu-berlin.de/histfor/2/PDF/HistFor_2-2004.pdf (2006-01-11).

Historiker im Nationalsozialismus skapade naturligtvis debatt, även om Haar i de flesta fall bara med källmaterial bestyrkte vad många redan visste om historiker som Theodor Schieder och Werner Conze. Däremot gick meningarna om Hans Rothfels roll som en av de ledande folkhistorikerna i Königsberg starkt isär. Detta är inte så konstigt eftersom Rothfels, en till protestantismen konverterad jude med starkt konservativa åsikter, hade välkomnat nazisternas maktövertagande 1933, men sedan blivit av med sin professur på grund av de så kallade arierparagraferna och tvingats emigrera till USA. Rothfels återvände till Tyskland efter kriget och grundade det berömda *Institut für Zeitgeschichte* i München.³

Haars bok är ett föredöme när det gäller arkivarbete och kritisk behandling av källorna och han visar på ett övertygande sätt att historiker aktivt bistod den nationalsocialistiska diktaturen med historiskt material som skulle legitimera erövringarna i öster och en framtida kolonisering av västra Polen. Däremot blir den personorienterade framställningen av de olika instituten och forskningsprojekten ibland tämligen kaotisk och tröttande. Haar förlorar delvis det övergripande perspektivet och gräver i stället ned sig litet för mycket i detaljer, vilket är synd. Boken hade vunnit på regelbundna sammanfattningar och mer övergripande analyser i slutet på varje kapitel. Trots detta är *Historiker im Nationalsozialismus* en intressant beskrivning både av förhållandet mellan historievetenskap och politik i Nazityskland och av vissa kontinuiteter i historieteorin under och efter diktaturen.

Andreas Åkerlund

Hartmut Kaelble & Günther Schmid (red), *Das europäische Sozialmodell: auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*, Wissenschaftszentrum Berlin Jahrbuch 2004, Berlin: Wissenschaftszentrum, 2004. 453 s.

Begreppet *en europeisk social modell* myntades under 1980-talet och användes av EU-kommissionens president Jaques Delors som ett argument för att det europeiska integrationsprojektet handlade om mer än bara marknad. Begreppet hade, och har, en implicit eller explicit avgränsning till en tänkt liberal amerikansk-brittisk samhällsmodell där den sociala dimensionen är mindre uttalad. Utarbetandet av en mer precis förståelse i ett längre historiskt perspektiv av föreställningen om ett socialt Europa med pretentionen att vara en modell var målet för

3. Det var framför allt Rothfels elev Heinrich August Winkler som försvarade sin gamle lärare. Se Heinrich August Winkler, "Hans Rothfels – ein Lobredner Hitlers?", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 49, 2001, s 643–652, och Heinrich August Winkler, "Geschichtswissenschaft oder Geschichtsklitterung?", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 50, 2002, s 636–652. Ingo Haar svarade på den första artikeln; dens, "Quellenkritik oder Kritik der Quellen?", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 50, 2002, s 497–505.

ett forskningslag vid Wissenschaftszentrum i Berlin under ledning av de två redaktörerna för *Das europäische Sozialmodell*. Resultaten presenteras i denna viktiga och rika bok.

En av bokens nyckelfrågor handlar om huruvida de europeiska socialförsäkringssystemen konvergerat över tid. Hartmut Kaelble är den ledande talesmannen för teorin om en långsiktig social konvergens i Europa. Med början redan under 1500- och 1600-talen och förstärkt genom upplysningsfilosofi växte ett socialt ansvar fram på kommunal och kyrklig nivå. Med industrialiseringen och urbaniseringen växte kraven betydligt och mot 1800-talets slut skiftade ansvaret över allt mer till nationalstaternas regeringar. Denna fas kulminerade med 1930-talskrisen som massivt tvingade Europas stater att intervensera för att stabilisera situationen. Under boom- och bonanzaåren från omkring 1950 till omkring 1970 befrämjade erfarenheterna av andra världskriget, med mobiliseringen av befolkningarna för krigsansträngningarna, framväxten av nationella välfärdsgemenskaper, där socialförsäkringarna blev allt mer universella och allt mer kopplades till målet inkomstsäkerhet.

Kollapsen av den internationella efterkrigsordningen ("Bretton Woods") under 1970-talet ändrade i grunden förutsättningarna för den europeiska sociala modellen, såsom den hade etablerats under växande konvergens mellan de (väst-) europeiska länderna under föregående årtionden. Växande statsfinansiella underskott i spåren av växande arbetslöshet framtvängde revision men också politisk divergens. Ett synsätt förlade allt mer ansvaret för den sociala situationen till den individuella nivån under reträtt av statens ansvar. En rigid budgetpolitik och social flexibilitet var recept i ett perspektiv där de sociala utgifterna sågs som en kostnad. Den motsatta positionen argumenterade att de sociala utgifterna skulle ses som en investering som på sikt skulle befrämja ekonomisk tillväxt. Det förra perspektivet använder USA och Storbritannien som en förlaga, varvid för Storbritannien reservationen måste göras att detta är en ganska ny tendens signerad Thatcher och Blaire. Det senare perspektivet använder föreställningen om en specifik europeisk social modell med någon form av kollektiv solidaritet som ett argument.

Bokens tes är att konvergens av de nationella socialförsäkringssystemen fram till 1970-talet under den följande perioden av ekonomisk stagnation fortsatte än mer inom ramen för EEC/EU. Förhandlingarna om en gemensam social standard inom ramen för den så kallade öppna metoden för koordinering bland EU:s medlemsstater, en politik som utvecklades under 1990-talet, ses i ett kapitel författat av Bernd Schultz som administreringen av en politisk och juridisk process mot tätare koordinering.

Gösta Esping Andersens banbrytande triangelmodell för välfärden i Europa med en liberal brittisk, en socialdemokratisk skandinavisk och en konservativ korporativ kontinentaleuropeisk ordning är i huvudsak en beskrivning och en

taxonomi av den historiska framväxten av välfärdsarrangemang i nordvästra Europa. Hans modell för det konservativa kontinentala Europa har till exempel kritiserats för brist på precision. En av de stora förtjänsterna med Berlinlagets bok är att den utvecklar ett mer allmänt europeiskt perspektiv, där avgränsningen mellan ett liberalt Västeuropa och ett kommunistiskt Östeuropa och mellan ett rikt och progressivt Nordeuropa och ett fattigt och försenat Sydeuropa modifieras och relativiseras genom jämförelser som har fokus inte bara på skillnader utan också söker likheter. Det framväxande nya perspektivet, skissat av Lutz Raphael och Béla Tomka, ser inte 1945 som en *Stunde Null* för en ny (väst-)europeisk välfärdsregim i motsättning till den kommunistiska ordningen. De antyder och öppnar för en framtida historisk forskningsagenda där det komplexa nätet av kontinuiteter och diskontinuiteter till mellankrigstidens europeiska triangel för välfärdspolitik (parlamentarisk liberal-socialdemokratisk, kommunistisk, och fascistisk/nazistisk) blir det analytiska målet snarare än att som hittills söka historiskt härleda nordvästeuropeiska välfärdsmodeller.

En av de många starka sidorna med *Das europäische Sozialmodell* är jämförande kapitel med Latinamerika, Japan, USA och Australien, liksom kapitel som analyserar olika politikområden såsom hälso- och sjukvård, pensioner och sysselsättning. I slutet diskuterar tre kapitel normativa, institutionella och legala aspekter av den europeiska välfärdsmodellen.

Boken har högt aktualitetsvärde i en situation där det europeiska integrationsprojektet befinner sig i en djup kris och där den sociala frågan kraftfullt tränger fram med krav på en revision av marknadsspråket. Boken tillhandahåller inte bara historisk utan också mångvetenskaplig akademisk orientering mot denna krisbakgrund. Den innehåller också rikligt material för en djupare diskussion av det närmare sambandet mellan det ekonomiska och det sociala.

Det perspektiv som Berlinforskarna förmedlar är en långsiktig funktionell utveckling av ett system med inre europeiska drivkrafter. På denna punkt har jag en mer principiell invändning. Jag saknar den långsiktiga dynamiken mellan utvecklingen av den sociala frågan och utvecklingen av världskapitalismen sedan 1800-talet, mellan välfärds- och marknadsspråken. Särskilt efterlyser jag en diskussion av vilken roll sociala protester spelat som en nyckelfaktor för att generera dynamik. En förskjutning av perspektivet i den riktningen vore ett viktigt steg för att utveckla alternativa berättelser till den som beskriver Ekonomin som en blind kraft genom historien på samma sätt som Hegel såg Förnuftet som den stora drivkraften.

Bo Stråth

Gunnar Skogmar, *The United States and the nuclear dimension of European integration*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004. 331 s.

Hur kan den europeiska integrationen under efterkrigstiden förklaras? Vilka var de huvudsakliga drivkrafterna som ledde fram till Rom-fördraget år 1957 och den därefter framväxande europeiska unionen? Olika förklaringsmodeller har lanserats genom åren. Exempelvis har vissa teorier betonat skapandet av en gemensam inre marknad som huvudorsak. Andra förklaringsmodeller har lyft fram en politik som syftade till ett starkt och sammanhållet Europa som mäktade att hålla Sovjetunionen stängd.

Den svenske statsvetaren Gunnar Skogmar, som tidigare varit professor vid Roskilde universitet, bidrar med en ny tolkning där fokus ligger på samspelet mellan energi och säkerhet. I sin digra studie driver Skogmar tesen att kärnvapenfrågan spelade en avgörande roll i den europeiska integrationsprocessen. Det låg i USA:s intresse att skapa incitament för de europeiska staternas ekonomiska och politiska intergration i syfte att stoppa sovjetisk expansion och knyta Tyskland till Västeuropa. Men det fanns också ett annat huvudmål, hävdar Skogmar, nämligen att hindra spridning av kärnvapen globalt och regionalt. Konkret innebar detta att förhindra Frankrike och Västtyskland att skaffa kärnvapen samtidigt som den europeiska integrationen förverkligades. Det fanns en rädsla på amerikansk sida för att kärnvapenspridning skulle kunna leda till att Europa lösgjorde sig från det transatlantiska bandet. Av den anledningen blev den nukleära dimensionen en viktig aspekt av den europeiska integrationen, i synnerhet under perioden 1953–57 då denna formeringsprocess ägde rum. Den civila kärnkraftsutbyggnaden, som de europeiska staterna så väl behövde för att minska oljeberoendet, måste utformas på ett sådant sätt att en framtida kärnvapenframställning omöjliggjordes. Romfördraget som undertecknades 1957 innebar också att the European Atomic Energy Community (EURATOM) skapades i syfte att förhindra spridning av kärnvapen samt att befrämja en civil kärnkraftsutveckling.

Vägen fram till Romfördragets och EURATOM:s förverkligande 1957 kantades av många hinder i form av nationella intressen som gick stick i stäv mot ett integrerat Europa. Exempelvis ville Frankrike skapa ett europeiskt försvarssystem, the European Defence Community, för att få med Västtyskland i en överstatlig försvarsordning. År 1954 gav dock fransmännen upp denna idé när de började förstå att ett sådant arrangemang skulle omöjliggöra en eventuell framtida kärnvapenproduktion. Över huvud taget ville Frankrike begränsa det amerikanska inflytandet över Efterkrigseuropas ekonomiska och politiska utformning och i synnerhet över det framtida franska försvaret. Britterna välkomnade däremot ett ökat samarbete med USA för att upprätthålla en stark försvarsförmåga med kraft att stå emot Sovjetunionen. I Västtyskland fanns det samtidigt en rädsla för att USA skulle gå tillbaka till den traditionella isolationismen under president Eisen-

hower och därmed lämna Västeuropa åt sitt eget öde. Mot den bakgrunden utvecklades planer på en nationellt baserad kärnvapentillverkning i Västtyskland.

Förverkligades USA:s huvudmål för den europeiska integrationen enligt Skogmar? Svaret är både ja och nej. Ett ekonomiskt och integrerat Europa, med kraft att stå emot Sovjetunionen, växte fram och har i dag har utvecklat sig till Europeiska unionen. Den överstatliga organisationen EURATOM skapades och kom att spela en viktig roll på det nukleära icke-spridningsområdet, även om de mer omfattande planerna på att utveckla kärnkraften i ett samarbete mellan USA och Europa aldrig blev av. Västtyskland förhindrades från att producera egna kärnvapen (som bekant utplacerades amerikanska kärnvapen på västtyskt territorium). Däremot kunde inte Frankrikes kärnvapenplaner stoppas. År 1960 genomförde Frankrike sitt första kärnvapenprov.

Skogmars studie utgör ett viktigt bidrag i forskningen om den europeiska integrationen. Det teoretiska perspektivet är hämtat från den liberala mellanstatliga teorin (*liberal intergovernmentalism*) vars kanske främste företrädare, Andrew Moravcsik, ser integrationen mellan de europeiska staterna som en process där de nationella ledarna gör en mängd rationella val i olika förhandlingar över tid. Staters intressen är inte givna utan kan variera från tid och situation, och därmed finns ett stort handlingsutrymme som möjliggör förändring. Med den teoretiska utgångspunkten har Gunnar Skogmar gjort en enorm och imponerande arkivgenomgång i franska, tyska, brittiska och framför allt amerikanska arkiv för att kunna genomföra en analys av de skilda staternas agerande och förklara denna komplexa utveckling. Dock saknar jag mer av löpande sammanfattande analys på bekostnad av de alltför detaljerade redogörelserna av enskilda förhandlingar. Det skulle ha underlättat läsningen som nu kan kännas tung med tanke på det mångfacetterade ämnet. Dessutom saknar jag en diskussion av de egna resultaten i förhållande till andra förklaringsmodeller och också i relation till Moravcsiks analys av den europeiska integrationen.

Thomas Jonter

Johanna Granville, *The first domino: international decision making during the Hungarian crisis of 1956*, College Station: Texas A & M University Press, 2004. 323 s.

Kommunismens fall medförde en eufori bland forskare i väst. Nu skulle alla de frågor som förblivit obesvarade på grund av brist på tillgång på källmaterial från den ena sidan lösas. Arkiv öppnades och bilden av det diktatoriska och monolitiska kommunistblocket modifierades. Men i längden gynnas ingen statsmakt av fullständig öppenhet och när denna insikt nåddes uppstod en backlash då tillgängligheten, i främst Ryssland, ströps.

En forskare som genom mycket omfattande arkivundersökningar utnyttjat dessa nya källor är Johanna Granville. Hon riktar sökarljuset mot ett av de mest dramatiska ögonblicken i det kommunistiska Östeuropas historia: Ungernrevolten 1956. Fram till kriget i forna Jugoslavien var detta uppror, tillsammans med kriget på Cypern 1974, den konflikt i Europa som skördade flest dödsoffer under efterkrigstiden.

Titeln på boken hänvisar till att även de kommunistiska ledarna, i likhet med sina amerikanska kollegor, hade en dominoteori. Om en kommunistisk stat, till exempel Ungern, avföll skulle andra stater följa i dess spår. Enligt Sovjetunionens världsbild så uppmuntrade väststaterna försök att underminera Östeuropas kommunistiska regimer. Man var därför tvungen att stämma i bäcken. Men oförmåga att ta till sig och rätt värdera information gjorde att krisen 1956, enligt Granville, kom att karakteriseras av självförstärkande feltolkningar och misstankar. Hon ger flera exempel på hur önsketänkande och fruktan styrde beslutsfattandet. Granville lutar sig här mot Robert Jervis' mycket använda studie *Perception and misperception in international politics* från 1976.

Här kan dock några kritiska invändningar göras. Efter det inledande avsnittet verkar Granvilles empiriska intresse ta över gentemot det teoretiska inslaget i studien. Det senare är förvånansvärt frånvarande i den analytiska genomgången. Det är först i slutsatserna som en tydlig återkoppling görs till den inledande teoretiska diskussionen. Granvilles val av litteratur visar även att hon inte i någon större utsträckning verkar ha tagit till sig den senare tidens teoretiska debatter.

Under resans gång levererar Granville besked kring en hel del av de obesvarade frågor som fått vänta på öppnade arkiv. Varför beslöt sig Sovjetunionen för att internera? Varför stod Imre Nagy upp mot invasionen? Varför blev Janos Kadar en quisling? Varför avrättades Nagy? Svek väst de ungerska motståndsmännen genom att utlova ett militärt stöd som man sedan inte var berett att ge? Även om Granvilles svar inte nödvändigtvis blir de slutgiltiga så visar hon på olika motiv till och överväganden bakom dessa beslut.

Författaren nöjer sig inte heller med att skildra den sovjetiska och den ungerska sidan i konflikten. De samtidiga inre oroligheterna i Polen och den populära ledaren Gomulkas återkomst till makten försvarar att även den polska statsledningens överväganden analyseras. Detta gäller även det mer fristående Jugoslavien som under denna tid höll på att återknyta kontakten med öststaterna efter avstaliniseringen. Dessutom skildras USA:s ställningstaganden inför konflikten och inte minst dess beslut att ta emot ungerska flyktingar.

Liksom många av de tidigare studier som utnyttjat material från det gamla östblocket så visar även denna bok på en föga homogen eller järnhård beslutsprocess – olika åsikter ventilerades och ståndpunkter ändrades. Granville uppmärksammar de ofta missvisande eller direkt felaktiga informationer som kom de sovjetiska ledarna till del. Detta påverkade i sin tur beslutsfattandet. Det var ett

klassiskt politiskt spel som utspelade sig där de kommunistiska ledarna åkte skytteltrafik mellan olika länder för att samla information och nå enhetliga ställningstaganden. De virrade hit och dit mellan olika ståndpunkter och rena maktkamper utspelade sig; bland annat gjordes ett försök att avsätta Chrustjov vid denna tid. Att Granville i stor utsträckning bygger på en huvudkälla, de anteckningar som Vladimir Malin förde vid hemliga möten med det sovjetiska kommunistpartiets centralkommittés presidium, kan här utgöra ett problem.

Boken är en traditionell historisk skildring där källor, politiska ledare och ett dramatiskt händelseförlopp står i centrum. Resultatet av studien förstärker postrevisionisternas synsätt att kalla kriget var allas och ingens fel. Det orsakades av uppkomsten av en bipolar struktur i det internationella systemet, ett maktvakuum i Europas centrum och olika förstärkande missuppfattningar.

Sten Ottosson